

Sound & Science: Digital Histories

Archives NAG: Publicatie No. 18 van de Geluidstichting, In de driehoek: Bijdragen op het gebied van de volkshuisvesting in Nederland, Delft: Geluidstichting, 1938

<https://acoustics.mpiwg-berlin.mpg.de/text/publicatie-no-18-van-de-geluidstichting>

Scan licensed under: [CC BY-SA 3.0 DE](https://creativecommons.org/licenses/by-sa/3.0/de/) | Max Planck Institute for the History of Science

IN DE DRIEHOEK

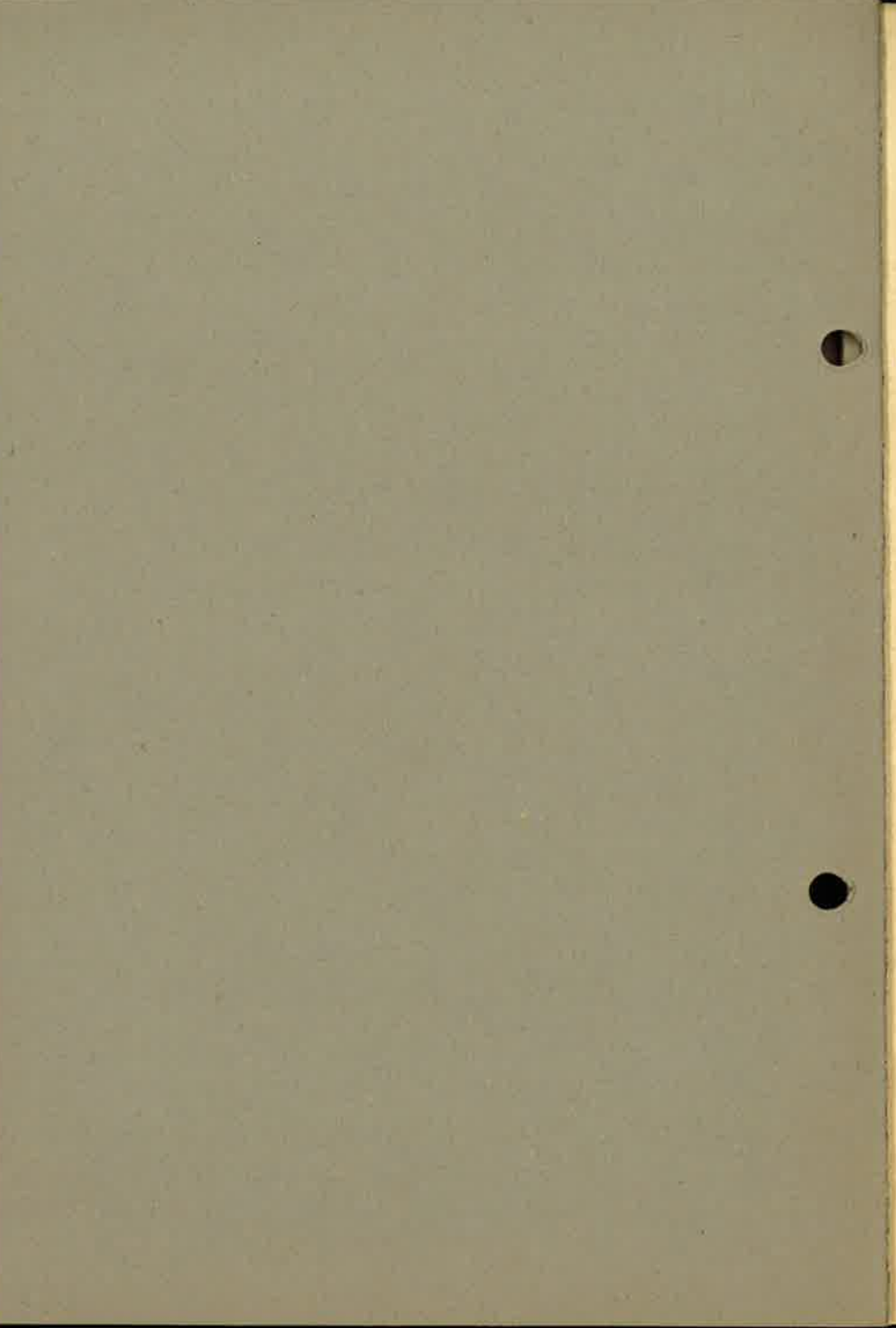
BIJDRAGEN OP HET GEBIED VAN DE
VOLKSHUISVESTING IN NEDERLAND

3e JRG. No. 6

PUBLICATIE No. 18
VAN DE
GELUIDSTICHTING
DELFT - HOLLAND

REDACTIE: A. H. BREDERO EN DRS. E. VAN WESSEM

IN DE DRIEHOEK

BIJDRAGEN OP HET GEBIED VAN DE
VOLKSHUISVESTING IN NEDERLAND

REDACTIE: A. H. BREDERO EN DRS. E. VAN WESSEM

D I T N U M M E R B E V A T:

De Geluidstichting . . . . Prof. Dr. C. Zwikker

Stedebouwkundige toe-
standen in de Zuidelijke
Nederlanden . . . . Mr. J. H. Timmermans

Oude verlangens in nieuwe
vormen . . . . . Dr. P. H. Ritter Jr.

Sozialpolitik im Dritten
Reich . . . . . Drs. E. van Wessem

De huisvesting van de
groote gezinnen . . . Burgemeester Y. Keestra

Redactioneele Mededeelingen

DERDE JAARGANG - NOV./DEC. 1938 - NUMMER ZES
IN DE DRIEHOEK VERSCHIJNT TWEEMAANDELIJKS

ABONNEMENT: FRANCO PER POST f 3.00 'S JAARS

ADRES VAN REDACTIE EN ADMINISTRATIE:

ACHTER SINT PIETER 25, UTRECHT — TELEFOON 15839

De Geluidstichting

door

Prof. Dr. C. ZWIKKER.

De menschheid verlangt rustige woningen. Trouwens, de rust wordt niet alleen in de woningen vereischt, ook voor ziekenhuizen, hotels, kantoren, scholen wordt dezelfde eisch uitgesproken. Dientengevolge is er een strijd gaande tegen het lawaai, die nog steeds vrij ongeorganiseerd wordt gevoerd. De Geluidstichting tracht dezen strijd te organiseeren en vraagt daarom ieders hulp en discipline.

Teneinde de positie van de Geluidstichting te markeeren, merk ik op dat de rustige woningen slechts één punt van het werkprogramma der Geluidstichting vormen; overigens een programmapunt, dat niet zoo snel zal zijn afgehandeld. Daarnaast behandelt de Geluidstichting alle andere acoustische problemen, die wetenschap of practijk naar voren brengen: bestrijding van het verkeerslawaai, vermindering van de lawaai- en trillingsstoring van machines, keuring van signaal-apparaten voor mist en voor luchtbescherming, normalisatie van den stemtoon, problemen van muziekreproductie langs mechanischen of electrischen weg, geluidmetingen van allerlei aard, vormgeving van concertzalen, kerken en auditoria en nog meer.

Bij het aanpakken van deze problemen is het geenszins de bedoeling der Geluidstichting, dat zij dat alléén zal doen. Integendeel, zooveel mogelijk is en wordt gezocht naar samenwerking met andere organisaties, teneinde dubbel werk

te voorkomen en teneinde door gemeenschappelijk optreden aan het streven der enkelingen meer effect te geven. Vooral op het gebied van verkeerslawaaï is door samenwerking met de verkeersbonden méér bereikt dan in een tienvoudigen tijd door de Geluidstichting alleen bereikt had kunnen worden. Ook naar andere zijden wordt contact onderhouden: de radio, de Hinderwetvereniging, het Koninklijk Instituut van Ingenieurs, diverse departementen en andere overheidsdiensten.

Op het punt van propaganda in meer populair zin wordt de Geluidstichting bijgestaan door haar dochtervereniging de „Anti-lawaaï Bond” en door plaatselijke al of niet permanente anti-lawaaï commissies. De zoogenaamde „Stilteweken” en „Stiltemaanden” zijn steeds door plaatselijke commissies georganiseerd met moreelen en financieelen steun van de Geluidstichting.

Om nu op het voor de volkshuisvesting zoo belangrijke probleem van de woning-gehoorigheid terug te komen, ook in dit opzicht zoekt de Geluidstichting naar medestanders. Vereenigingen op het gebied der volkshuisvesting, huisvrouwenorganisaties, architectenverenigingen en organisaties voor sociale problemen, zij alle zijn geïnteresseerd bij de stilte in onze woningen. En het vraagstuk is van zoo algemeen belang, dat zeker verwacht mag worden, dat de regeering en plaatselijke overheden vroeg of laat mede zullen moeten ingrijpen.

Er wordt reeds ingegrepen. De groote bouwers weten, dat te gehoorige huizen leeg blijven staan en laten de diverse constructies van vloeren en

muren, die zij gewoon zijn toe te passen, op hun geluidsdoorlating toetsen. De diensten van Bouwen Woningtoezicht van meerdere gemeenten adviseeren regelmatig, al of niet gevraagd, over de geluid-isolatie. Bij prijsvragen op het gebied van den massabouw wordt reeds van tijd tot tijd gevraagd, speciale maatregelen te nemen voor een doeltreffende geluid-isolatie. Bij bouwwerken van grooten omvang of van voldoende standing vraagt men het advies van een acoustisch deskundige. De fabrikanten van huishoudelijke machines doen hun best, de producten zoo geruischloos mogelijk te maken. U ziet het, ook voor de bereiking van de stilte in huis is de strijd over een breed front aan den gang. Maar de overwinning is nog niet in het zicht. Iedereen bezit vrienden, die hem wanhopige verhalen kunnen doen over de geluidshinder in de huidige woningcomplexen.

Wat voor verdiensten heeft de Geluidstichting hierbij? Waarvoor maakt de Geluidstichting zich druk, waar zij zelf kan constateeren, dat het vraagstuk grondig in studie is genomen? Welke rol wenscht de Geluidstichting hierbij in de toekomst te spelen, of liever gezegd, pretendeert zij te kunnen spelen? De antwoorden op deze vragen liggen voor de hand, indien men twee dingen wel bedenkt. In de eerste plaats dit, dat het stilteprobleem niet alleen een probleem is van organisatie en wetgeving, maar ook een technisch-wetenschappelijke zijde heeft. En in de tweede plaats bedenke men, dat bij het voeren van een gevecht een centraal hoofdkwartier noodig is, waar alle inlichtingen bijeen dienen te ko-

men en dat onnoodige offers en moeite weet te voorkomen. Bezien wij dus de functie van de Geluidstichting vanuit deze twee gezichtspunten.

De diverse constructiedeelen moeten op hun acoustische eigenschappen onderzocht kunnen worden door een onpartijdige instantie. De Geluidstichting verricht dit werk en geeft aan de leveranciers attesten af met de voor den architect belangrijke numerieke gegevens. In combinatie met bouwondernemers worden bepaalde groepen van constructies in onderling verband onderzocht, en indien mogelijk, worden de resultaten daarvan gepubliceerd.

Naast de keuring van constructies en materialen is echter een algemeen onderzoek naar de meest voorkomende acoustische gebreken van woningen dringend gewenscht. Dit is tot nu toe niet op consequente wijze kunnen geschieden wegens gebrek aan middelen. Een kleine commissie van deskundigen, ingesteld door de Geluidstichting, heeft incidenteel in deze richting gewerkt. Uit dit werk en uit persoonlijk werk van anderen is wel reeds gebleken, dat zeer veel acoustische fouten ontstaan door slordig werken of door bepaalde detailuitwerkingen, die zonder kostenverhoging zoodanig veranderd kunnen worden, dat een gedeelte van het ongerief wordt weggenomen. Deze onderzoeken en ervaringen hebben de overtuiging bijgebracht, dat in bijna alle gevallen een goede oplossing met betrekkelijk weinig financieele offers is te bereiken. Voor de toekomst is nog voorbehouden om na te gaan, hoe de verhouding is tusschen de extra kosten en de

acoustische resultaten, of de getroffen voorzieningen op den duur en ondanks de bewoning van het huis doeltreffend blijven, hoe constant de nieuwere, speciaal om acoustische redenen op de markt gebrachte materialen zullen zijn, enz. Ongetwijfeld zullen bepaalde nu aanbevolen maatregelen later vervangen worden door goedkopere middelen. De wisselwerking tusschen de acoustische eischen en die van warmte-isolatie, vochtwering, constructie-sterkte en duurzaamheid is niet dan op den duur vast te stellen en alleen, indien de statistische gegevens betrekking hebben op een voldoende aantal individueele gevallen.

En hiermede zijn wij aan het tweede gezichtspunt gekomen. Er blijkt reeds uit het bovenstaande, dat de ervaringen gecentraliseerd moeten worden, opdat wij er diè leering uit kunnen trekken, die er uit te halen is. De verwerking der praktijkgegevens zal moeten geschieden door een instantie, die het theoretische verband tusschen de verschijnselen kan doorzien en hen op deze basis kan critiseeren.

Meerdere gemeenten zijn op lofwaardige wijze voorgegaan door zich als donateur van de Geluidstichting op te geven, vele anderen zijn door de tijdsomstandigheden hiertoe nog niet in de gelegenheid. Desalniettemin werken zij mede aan het algemeen plan door middel van hun diverse diensten. Ach, zouden alle geïnteresseerden inzien, dat een gezamenlijk optreden in een zoo gewichtige en het algemeen belang rakende zaak vruchten af zou werpen en zouden zij geld overhebben voor de „generale staf“, het pro-

bleem der gehoorigheid was in luttele jaren uit ons land verbannen.

Het is echter niet de bedoeling, dat men door dezen noodkreet den indruk krijgt, dat de Geluidstichting niets doen kan bij gebrek aan middelen. Integendeel, op bescheiden wijze kan de Stichting elk onderzoek moreel en ook geldelijk steun geven. En intusschen vleit zij zich met de hoop, dat zij het contact onderhoudt met alle betrokkenen en dus inderdaad fungeert als centraal publicatie- en propagandabureau.

Stedebouwkundige toestanden in de Zuidelijke Nederlanden

door

Mr. J. H. TIMMERMANS

lid van den Gemeenteraad van Antwerpen

Zonder behoorlijke wetgeving of reglementeering van overheidswege is geen geordende bouwpolitiek denkbaar, en het ligt voor de hand dat een wettelijke regeling van het probleem slechts mogelijk is, indien zij beantwoordt aan een in breede kringen gevoelde behoefte.

In de Zuidelijke Nederlanden nu (anders gezegd: in België) heeft men zeer lang die behoefte volstrekt niet gevoeld. Ten bewijze daarvan strekke het feit, dat, behoudens enkele sindsdien aangebrachte wijzigingen van ondergeschikt belang, men zich hier tot heden toe tevreden is blijven stellen met een regiem van bouwreglementeering, dat opklimt tot den tijd der Fransche bezetting op het einde der 18e eeuw!

Een Decreet van 14 December 1789 en een Wet van 16—24 Augustus 1790 hebben de administratieve en juridische grondslagen gelegd, waarop nu nog steeds moet gesteund worden!

Men kan hieruit dus onmiddellijk afleiden, dat het alles hier nog een zoo goed als volkomen liberaal-individualistisch karakter draagt. Het bouwen van een huis houdt verband met het individueele eigendomsrecht, waaraan oorspronkelijk slechts een strikt minimum van beperkingen kon opgelegd worden. In deze, ook thans hier nog geldende opvatting, wordt het oprichten van

elk huis als een afzonderlijke zaak beschouwd, zonder verband met de onmiddellijke omgeving. Dat men aldus tot de hopelooze verwarring is gekomen, die we in een vorige bijdrage *) hebben getracht te schetsen, is zeer begrijpelijk.

Wel wordt er geijverd — alhoewel nog zeer schuchter — in de richting eener meer systematische en geordende bouwpolitiek. Bij Koninklijk Besluit van 5 Mei 1936 werd er aldus een „Commissie voor Urbanisatie“ opgericht, die echter slechts louter adviseerende bevoegdheid heeft, en waarvan de invloed zich nog uiterst zwak doet gelden.

Sinds een aantal jaren reeds werd er ook bij het Parlement een wetsvoorstel ingediend, waarbij o.m. het opmaken van gemeentelijke en gewestelijke uitbreidingsplannen verplichtend zou worden gesteld; tot een definitieve behandeling van dit ontwerp kwam het echter nog niet.

Waar de meeste gemeenten niet over een bouwreglement beschikken, daar ontwierp het Provinciaal Bestuur der Provincie Antwerpen onlangs een model-type van dusdanig reglement voor landelijke gemeenten; de aanvaarding hiervan door de gemeenten kan echter niet verplichtend gesteld worden, krachtens het principe der gemeentelijke autonomie. Het stemt echter tot voldoening, dat reeds verschillende gemeenten dit reglement vrijwillig tot het hare hebben gemaakt.

Dat alles wijst er op, dat een kentering in het verschieft ligt, en wettigt min of meer de verwach-

---

*) Zie „In de Driehoek“ van Sept./Oct. 1938.

ting, dat op een niet te verwijderd tijdstip, de huidige chaotische toestanden voorgoed tot het verleden zullen behooren.

Blijven wij thans echter bij het heden verwijlen, en trachten wij een beeld te geven der administratief-juridische regelen, die het bouwen en de contrôle erop beheerschen.

Wij betreden hier een gebied, dat tot de bijna uitsluitende bevoegdheid van de gemeentelijke overheid behoort. De hooger vermelde wettelijke bepalingen van 1789 en 1790 hebben er aldus over beschikt; de Belgische Gemeentewet van 30 Maart 1836 heeft deze regeling overgenomen en bestendigd.

Het Decreet van 1789 legt aan de gemeenten den plicht op, zorg te dragen o.m. voor de reinheid, de hygiëne, de veiligheid en de rust in de straten, openbare plaatsen en gebouwen.

De Wet van 1790 bepaalt dat de gemeentebesturen te waken hebben over alles wat betreft de veiligheid en het gemak van doorgang op de straten, kaden, openbare plaatsen en wegen, zooals ook over het afbreken en herstellen der gebouwen, die dreigen in te storten.

Veiligheid en hygiëne van den openbaren weg, zij vormen thans nog de twee hoofdbegrippen, waarop de Belgische bouwreglementeering steunt, zooals wij het verder zullen zien.

Duiden wij eerst even aan hoe de lijnrichtingen geschieden. Wel begrepen is er hier van niets anders sprake, dan van een rooilijnstelsel voor de voorgedeelten der langs openbare wegen gelegen gebouwen; van het opleggen van bepaalde grenzen voor achtergedeelten der woningen enz.

is thans in ons land nog volstrekt geen sprake. De rooilijnen, d.w.z. de grenzen tusschen den openbaren weg en de privé-eigendommen worden vastgelegd bij verordening van den Gemeenteraad voor de steden en bebouwde gedeelten (parties agglomérées) der landelijke gemeenten; het advies van de bestendige Deputatie van den Provincialen Raad moet daarvoor ingewonnen worden, en de goedkeuring door den Koning is vereischt.

Voor wat men noemt de „groote wegenis”, d.w.z. die wegen welke onder rechtstreeksch beheer van het Rijk of de Provincie geplaatst zijn (staatswegen en provinciale banen) wordt het lijnrichtingsplan opgemaakt door de regeering. Voor de „buurtwegenis”, d.w.z. de verbindingswegen tusschen landelijke gemeenten, zijn weder de respectievelijke gemeenteraden bevoegd. Het ware voorzeker gewenscht, dat er sinds lang reeds algemeene lijnrichtingsplannen zouden opgemaakt zijn, wier vaststelling niet diende af te hangen van de willekeur der onderscheidene betrokken gemeenten. Er bestaan er voorzeker, maar hun aantal is veel te beperkt. Aldus komt het dat breedte en uitzicht van talrijke wegen, die de gemeenten onder elkaar verbinden, maar al te vaak volkomen verschillend zijn, naar gelang het gemeentelijk grondgebied, waardoor zij loopen.

Hoe geschiedt nu de contrôle over het bouwen? Vooreerst hebben alle gemeenteraden het recht, bouwreglementen uit te vaardigen. Het is echter geen verplichting. Aldus komt het dat nog betrekkelijk weinig gemeenten van bouwreglemen-

ten voorzien zijn. (En daar, waar er wel zijn, kan er meestal een duchtige en zelfs vernietigende kritiek op uitgeoefend worden. Die reglementen zijn niet aan de goedkeuring der hoogere overheden onderworpen!)

Dat recht van reglementeering is echter beperkt in dezen zin, dat het alleen maar uitgeoefend mag worden in verband met wat onder die begrippen „openbare gezondheid en veiligheid” thuishoort. Al de bouwvoorschriften van de gemeenten moeten binnen dit kader blijven, zooniet zijn zij onwettelijk en kunnen de rechtbanken de toepassing ervan weigeren.

Er is aanvaard geworden dat deze — aldus beperkte — reglementaire macht niet ophoudt bij wat geschiedt in een bepaalde strook langs de openbare wegen, maar dat zij zich kan uitstrekken „tot al de plaatsen waar voorzorgen genomen moeten worden om te voldoen aan de vereischten eener goede politie.” (Arrest v. h. Hof van Verbreking, 25-10-1886).

Aldus mogen de gemeentelijke bouwreglementen b.v. de minimum-dikte vaststellen van de muren der al dan niet aan den openbaren weg geplaatste gebouwen, of verbod opleggen om, zonder machtiging van het gemeentebestuur, zelfs binnen in de eigendommen dichtaaneengebouwde woningen op te richten (wapen in den strijd tegen de krotwoningen!) ofwel de maximum hoogte der gebouwen vaststellen; enz.

Mag ook de minimum-hoogte dier gebouwen vastgesteld worden?

De beantwoording dezer vraag zal ons nog duidelijker doen inzien, in welken geest het ge-

meentelijk reglementeerings-recht is opgevat. Wij moeten hier de aandacht vestigen op het feit, dat de zorg voor de verfraaiing, voor het aesthetische uitzicht, voor de architectonische eenheid van den openbaren weg, niet in de reglementaire macht der gemeenten ligt. De gemeenteraden zijn niet bevoegd voorschriften uit te vaardigen, die tot doel hebben harmonie en eenvormigheid in het stads- of dorpsbeeld te brengen.

Het springt in het oog, dat hier een geweldige leemte in de Belgische wetgeving bestaat. Anderzijds is het echter ook waar dat, tot op den dag van heden, de meeste Gemeentebesturen zich zelfs geen rekenschap zouden kunnen geven van wat tot verbetering hunner gemeenten in dit opzicht kan bijdragen! . . . Had men dus misschien zelfs niet mogen vreezen dat een dergelijk wapen, door onbevoegden gebruikt, een nog rampspoediger resultaat hadde teweeg gebracht voor het uitzicht onzer gemeenten?

Uit bovenstaande overwegingen blijkt, dat geen enkele gemeente een minimum-hoogte der gebouwen mag opleggen, indien daarmede alleen een esthetisch doel zou nagestreefd worden; hetzelfde geldt voor alle andere bepalingen, die hun grond daarin zouden vinden.

Indien echter een gemeentebestuur het aannemelijk zou kunnen maken, dat de hoogte-bepanking opgelegd wordt wegens redenen, die in verband staan met „veiligheid of gezondheid van den openbaren weg“, dan zou zulk een voorschrift volkomen wettelijk zijn. Want dan zou het niet

buiten het kader getreden zijn der hooger aangegeven wettelijke richtsnoeren.

Men ziet hoe hoog-noodig een vervollediging — beter: een volledige omwerking — der geldende wetgeving is, wil er een nieuw en beter bouwen in de hand kunnen worden gewerkt.

Een schuchtere poging, welke wij niet onvermeld mogen laten, werd weliswaar in dien zin reeds gedaan.

De Wet van 28 Mei 1914 heeft aan de gemeenten, zooals ook aan het Rijk en aan de Provincie voor de onder hun beheer staande staats- en provincie-wegen, een nieuwe bevoegdheid gegeven. Eigendommen, die palen aan den openbaren weg, kunnen onderworpen worden aan de volgende wettelijke erfdienstbaarheid: tot op een diepte van 8 M. vanaf den weg kan het bouwen, herbouwen en beplanten gereglementeerd worden, niet alleen in het belang van het behoud en het onderhoud, maar ook van de „schoonheid“ der openbare wegen.

Het valt onmiddellijk op, welke beperking deze nieuwe, alleszins goede bepaling insluit. Waar om veiligheids- en gezondheidsredenen de gemeente het bouwen op gansch haar grondgebied mag reglementeeren, daar mag zij het om „schoonheidsredenen“ alleen maar langsheen de openbare gemeente-wegen doen, en dan nog slechts tot op een diepte van 8 M.

Dat is natuurlijk volstrekt onvoldoende. Trouwens, de wetgever heeft zich blijkbaar alleen maar bekommerd om het „uitzicht langsheen de wegen“; voor de wezenlijke vereischten van een geordende bouwpolitiek is hij nog steeds ontoe-

gankelijk gebleken. Enkel het heil van den openbaren weg wordt beoogd.

Zoo kan men tot de volgende toestanden komen: talrijke steden en dorpen worden doorkruist door „groote wegen“, wier beheer aan Rijk en Provincie blijft behooren. Om veiligheids- en gezondheidsredenen is de gemeente bevoegd om hiervoor bouwvoorschriften uit te vaardigen, niet echter om zoogenaamde „esthetische“ motieven. Het ligt voor de hand, dat een dergelijke regeling niet toelaat om eenheid en verbetering te brengen in het bouwen.

Dat alles is niet zeer opwekkend.

En steeds dringender doet zich de nood gevoelen aan een behoorlijke en van nieuwen geest bezielde regeling van dit domein van het openbare leven.

Toch schijnt er in deze duisternis wel een klein lichtje van hoop. Want zelfs onder de huidige wetgeving is er minstens toch één instantie, waarvan een zekere invloed ten goede op het bouwen in onze gemeenten kan uitgaan. Wij bedoelen daarmede de Colleges van Burgemeester en Schepenen (d.z. de wethouders).

Volgens art. 90 § 8 der Gemeentewet zijn deze Colleges bevoegd om bouwtoelatingen te verleenen, en de voorgelegde bouwplannen dus goed- of af te keuren.

Het is echter alleen maar in de „dichtbebouwde gedeelten“ der gemeenten, dat men verplicht is deze Collegiale toelating aan te vragen. (Een Koninklijk Besluit heeft voor heel het land vastgesteld, welke gemeenten of gedeelten van gemeenten onder deze bepaling vallen; natuurlijk be-

hooren daartoe alle steden, alsook de belangrijke gemeenten).

Er is echter een correctief voorzien op deze beperking. In alle gemeenten kunnen de Gemeenteraden namelijk beslissen dat de voorafgaandelijke bouwtoelating, te verleen door het College, steeds en over heel het gemeentelijk grondgebied verplichtend is gesteld. Dit houdt verband met de eerbiediging en naleving van het gebeurlijk door de gemeente uitgevaardigde bouwreglement, waarin bindende stelregels voor het bouwen zijn opgenomen. Ongelukkig — (gelukkig soms, als ze slecht gemaakt zijn!) — laten deze reglementen meestal aan het College toe om afwijkingen toe te staan op de vastgestelde regels, b.v. voor wat de toelaatbare hoogte der gebouwen betreft. Dat is voorzeker wettelijk, maar men begrijpt dat zulks allesbehalve in het belang is van een geordende bouwpolitiek.

Bij het beoordeelen der bouwplannen is het College niet verplicht om zich alleen aan de vereischten van „openbare veiligheid en gezondheid” te houden; het kan zich evenzeer laten leiden door overwegingen van esthetischen en stedenbouwkundigen aard.

Hier vinden we dus eindelijk een middel, dat zou kunnen toegelaten om uitzicht en groei onzer gemeenten aan bepaalde normen te binden. Het bereikte resultaat kan echter slechts in zooverre goed zijn, als gezegd middel aangewend wordt door menschen, die weten waar het vanuit stedenbouwkundig standpunt met onze gemeenten naar toe moet. Maar helaas — wij moeten het steeds weer herhalen — een gezond inzicht hierin ont-

Zicht op den Antwerpschen „linkeroever“, waar grond, ter oppervlakte van 968 H.A., klaar ligt voor bebouwing. Enorme mogelijkheden voor goed werk! (Of voor nieuw knoeiwerk?)

„Nieuwe“ wijk in een der Antwerpsche voorsteden.
Elck wat wils! Resultaat: chaos!

Zijstraat van een Antwerpsche hoofdstraat. Dankbaar object voor de studie van het krotwoningen-probleem.

Woningcomplex voor ouden van dagen. Eerste verheugende en geslaagde poging te Antwerpen.

breekt nog zoo goed als volledig. En zoo komt het, dat deze veel bredere bevoegdheid der Colleges van Burgemeester en Wethouders nog zoo bitter weinig bevredigende uitslagen heeft opgeleverd.

Trouwens, indien een College om de een of andere goede reden zijn goedkeuring zou onthouden aan de ingediende bouwplannen, dan staat het den belanghebbende vrij om zich met een bezwaar te richten tot de Bestendige Deputatie en zelfs tot de Regeering; als deze instanties geen begrip hebben voor de motieven, die Burgemeester en Schepenen geleid hebben bij de verwerping dier plannen, dan ligt het volkomen in haar macht om, over het hoofd heen van het College, de gevraagde toelating toch te verleenen.

Volledigheidshalve moeten we nog het volgende ter kennis brengen, tot duidelijke orientatie voor wat betreft den geest, die tot uiting komt op dit gebied.

Het is niet altijd grif aanvaard geworden, dat Burgemeester en Schepenen de bevoegdheid hadden om de voorgelegde plannen naar andere dan de in ons administratief recht ingeburgerde normen te beoordeelen. Zeer lang is daarover getwist geworden. Het was pas het Koninklijk Besluit van 15 September 1919, dat daaraan een einde maakte; het bepaalde namelijk uitdrukkelijk, dat het College bevoegd is „om te beletten dat de straten ontsierd zouden worden door leelijke gebouwen.”

Zooals men ziet, dringt hier zelfs nog de opvatting door, dat de betreffende maatregelen alleen maar in verband mogen gebracht worden met het

uitzicht der openbare wegen. In de bestuurlijke jurisprudentie komt dan ook nog heden de strekking tot uiting, dat het College zich door overwegingen van „esthetischen“ aard bij de oprichting enz. van gebouwen mag laten leiden, voor zoover deze vanaf den openbaren weg kunnen gezien worden (Revue de l'Administration, 1930). Aan een vernieuwende en aan maatschappelijke behoeften beantwoordende bouwpolitiek kan men dus nog steeds niet denken. Men schijnt al heel ver gegaan te zijn, als men toestaat te blijven verwijlen bij het „esthetisch uitzicht“ . . . Het is doodjammer. Want zelfs bij ontstentenis van een betere algemeene wetgeving, en trots de talrijke geschetste opgelegde beperkingen en hinderpalen, zou zelfs uit de thans nog geldende wettelijke regeling heel wat goeds te halen zijn . . . indien de wil en de behoefte daartoe bestonden. Een Gemeenteraad, die begrip heeft van de noodzakelijkheden van onzen tijd, zou in zijn bouwreglementen reeds heel wat kunnen inwerken om verbetering en wijziging te brengen in de bestaande toestanden. En er zou vooral een leidende invloed kunnen uitgaan van een College van Burgemeester en Schepenen, dat minder gebonden is aan beperkende en stroeve voorschriften, en dat over meer bewegingsvrijheid beschikt, om althans reeds de ergste euvelen waaronder wij te lijden hebben op het gebied van het bouwen, op eenigszins doelmatige wijze te bekampen.

Maar — men kan niet anders dan telkens terug te komen tot deze vaststelling — het is een kwestie van mentaliteit, van gezond inzicht in de ge-

stelde problemen. Vóór alles moeten deze aangevoeld kunnen worden. Dat is nog slechts bij uitzondering het geval.

Er is hier dus vooreerst een taak van opvoeding in het groot te volbrengen. Die opvoeding zou ten zeerste kunnen bevorderd worden door de spoedige invoering eener volledige en doeltreffende wetgeving, die algemeene normen en regels zou opleggen. Maar, helaas, die wetgeving kan er slechts komen, en kan slechts vruchten dragen, als de psychologische gesteldheid er is om ze niet alleen naar de letter, maar ook naar den geest toe te passen.

In deze dagen wordt er veel gesproken en geschreven over toenadering tusschen de Noordelijke- en de Zuidelijke Nederlanden. Waar men inzake woningpolitiek en stedenbouwkundig inzicht in het Noorden oneindig veel vooruit is op het Zuiden, daar mogen wij wellicht de hoop toch koesteren, dat veelvuldiger contact met Noord-Nederland bij ons het besef zou doen rijpen, dat wij een enormen achterstand in te halen hebben. Als dat besef maar eenmaal in voldoende mate aanwezig is, dan volgt ook de rest wel. En dan zien wij den dag aanbreken dat wij, in het Zuiden, niet alleen meer met trots mogen wijzen op wat in onze Vlaamsche steden uit vroegere eeuwen van grootheid en schoonheid tot ons gekomen is, maar tevens op wat de nieuwere generaties bij ons tot stand hebben gebracht, zooals zij dat sinds vele decennia in Noord-Nederland vermocht hebben.

Oude verlangens in nieuwe vormen

door

Dr. P. H. RITTER Jr.

I

Is het zoo wonderlijk en zoo ongepast, dat een leek, die zich zijn leven lang voor bouwkunde heeft geïnteresseerd en altijd den omgang met de bouwmeesters heeft gezocht, zijn meening op papier zet over vraagstukken van het moderne bouwen? Indien ik dat geloofde, zou dit artikel niet zijn ontstaan.

De architect scheidt de woningen, maar het publiek w o o n t. Dit ervaringsfeit is voor den architect van het grootste belang. Hij heeft de behoeften van zijn publiek te stileeren, ze samen te vatten in een synthetisch geheel. — En nu vermag hij die behoeften wel te leiden, hij kan de toekomstige bewoners zijner huizen opvoeden, hij kan ze bewust maken met zijn inzichten omtrent de rationalisering en veredeling van hunne wenschen en hun aantonen hoezeer zijn bouw-methode daaraan tegemoet komt, maar in ieder publiek, vooral in het Nederlandsche, bestaan zekere hardnekkigheden, die voor den bouwer en den stede-bouwkundige een onderwerp van studie behooren te zijn.

Aan de moderne eischen van goedkoop en gemakkelijk wonen, van vervanging van personeel door technische apparatuur en gemakkelijke overzichtelijkheid der woning, beantwoordt de flat-bouw, die voor den bouw-ondernemer dikwijls een voordeelige vorm is van exploitatie. —

Maar wie het publiek niet alleen in zijn algemeenheid overziet, maar tevens rekening houdt met zijn schakeeringen, heeft op nog andere factoren te letten dan de gemakzucht en de moderne voortvarendheid. — De verlangens der menschen zijn altijd samengesteld uit een vooruitstrevend en een conservatief element, en de bezwaren tegen de flat kunnen in enkele woorden worden samengevat. Men wil inderdaad w o n e n, en men mist in de flat het eigen huis. — En een neven-verschijnsel van de collectieve behuizing, die in de lijn ligt van onzen tijd en die tot uitdrukking komt in de flat, is hierin gelegen, dat anderen de oud-Hollandsche huiselijkheid niet willen prijsgeven, en een eigen huissleutel, een eigen huisnummer, een eigen tuin en een eigen sfeer begeeren. — Men heeft er misschien te weinig aandacht aan besteed, dat in ons land met zijn dicht verkeersnet en zijn voortreffelijke verkeersmiddelen, een land waar een verre afstand tusschen werk en woning geen bijzondere bezwaren oplevert, niettemin, bij een gedeelte der bevolking, een sterk verlangen heerscht naar handhaving van het traditioneele familie-karakter, een soort verzet tegen een al te snelle moderne ontwikkeling. — Men wil wat sfeer, men wil wat gezelligheid, men wil wat afgeslotenheid, men wil ook dien individueelen vorm van gemeenschapsleven: dat men zijn bureu kent. De bouwmeester mag deze neiging naar persoonlijk leven en familieleven niet gering achten. Naarmate de organisatie der groote samenleving meer wordt gerationaliseerd en gecollectiveerd, stijgt de behoefte om in het eigen t'huis zich van

nummer tot mensch te verheffen en het is die behoefte, welke in eersten aanleg tot den bouw onzer tuin-wijken heeft gevoerd.

Geven wij ons van het karakter dier tuin-wijk eens even rekenschap. Zij vormt het midden tusschen het opgenomen worden in de algemeene stedelijke samenleving en het forensenwezen, en zij is de nieuwste gestalte der bewoning. Want voor men de gedachte der tuinstad stelselmatig ging verwerkelijken, hadden reeds de oude binnensteden, waarin men voor vijf en dertig jaren nog leefde, heur pijlen uitgezonden, over de onmiddellijke omgevingen heen naar het verder gelegen, rustieke landschap en daar talrijke bevolkingen gezaaid. — Men schijnt tegenwoordig van het systeem van forensen-gemeenten ietwat terug te komen, en daar zijn gegronde redenen voor, want het forensenwezen heeft vele sociale bezwaren met zich meegebracht, en gaat voor velen zijn aantrekkelijkheid verliezen.

Laat ons beginnen met de individueele bezwaren, die tegen het forensenwezen zijn op te werpen. — Men is in het villadorp, zoo meent men, in de natuur. Men is vrij in zijn bewegingen, men kan genieten van „de frissche buitenlucht“, men kan er zijn bloemetjes kweeken en als men met zijn hond wandelt, behoeft men hem niet aan den ketting te houden.

Nu is het zeer de vraag, of deze landelijke sfeer in vele van onze forensengemeenten nog bestaat. Er zijn er vele aan te wijzen, waarvan men zich afvraagt, of niet de enkele dennen, die men er heeft laten staan, alleen zijn gehandhaafd, om de bewoners te herinneren aan een doode illusie.

Wij zijn tegenwoordig de periode van het rasterwerk, waarachter dan een povere rest van landschap-schoon zich verhief, al weder voorbij gestreefd. In vele forensengemeenten, in Zeist, in Hilversum, is men begonnen met heel brutaalweg heele gedeelten tot stad te hervormen, met een aaneengesloten bebouwing, die meestal verre van fraai is, en de historische sfeer der oude binnensteden ten eenenmale mist, terwijl de landelijke sfeer er geheel is prijs gegeven. —

En nu op vele plaatsen de toestand aldus is geworden, nu de verstedelijking van het platte land op enkele kilometers afstands van de groote centra, bezig is zich te voltrekken, nu gaan de forensen zich afvragen, of zij in hunne ballingschap vooruit zijn gegaan. Want wat voor moeite moeten zij zich geven voor een buitengenoegen, dat hoe langer zoo meer een denkbeeldig karakter gaat dragen! — De algemeene oeconomische toestand is niet van dien aard, dat men zijn bedrijf een oogenblik alleen kan laten. Er wordt op onze kantoren met groote intensiteit gewerkt. Ook het ambtelijk leven is er niet rustiger en eenvoudiger op geworden. Het contact met bedrijf of beroep, ook buiten de daguren, is menigvuldiger dan vroeger, en de gedachte, dat men, na gedanen arbeid zich genoeglijk afsluit in een eigen levens-sfeer, is niet meer van onzen tijd. —

Welke voordeelen zijn er nog voor den forens gebleven, en zoo hij nog voordeelen ziet, wegen ze tegen de nadeelen op, van twee maal per dag in volle treinen te gaan zitten, heel vroeg op moeten, wanneer men 's avonds laat heeft gewerkt, en, zelfs als men een eigen wagen bezit,

die accomodatie en gemakkelijke bereikbaarheid te moeten prijs geven, welke het leven in de werkstad mede-brengt.

Uit de resultante dezer wegtrekkende en aantrekkende krachten ten aanzien van de stad is de tuinwijk geboren. De drang naar de stad terug deed zich gelden, als reactie op eene beweging, die aan het einde der negentiende eeuw haar aanvang nam, en die met de bijna volkomen urbaniseering der plattelandsgemeenten om de steden heen haar eindpunt heeft bereikt, maar de drang naar buiten, naar periodieke bevrijding van de stads-sfeer, van de omgeving, waarin het werk wordt verricht, handhaafde zich niettemin. Waar lag de oplossing? — Men ging het forensenwooncentrum terug schuiven naar de onmiddellijke omgeving van de stad, en men trachtte aldus de voordeelen van het „buiten” wonen te verbinden aan het voordeel van den geringeren afstand tusschen wonen en werken.

II

Met de geboorte van de tuinstad kwam echter niet alleen een vraagstuk van woonbehoefte tot oplossing, maar ook een vraagstuk van aesthetischen welstand. — Geen bouwkundig expert zal het ontkennen, dat de verandering van de meesten onzer forensengemeenten van plattelandscentrum tot stedelijke kolonie zich met de wildste willekeurigheid heeft voltrokken. — Er zat slot noch val in. Zonder eenig voorafgaand plan is men zijn gang gegaan. Men lintbebouwde maar raak, men liet de raarste snuiters hun bouwkundige grillen maar uitvieren, en ik her-

inner mij, wanneer ik mij loop te ergeren over de wanstaltigheid, waartoe verschillende bekoorlijke plattelandsplaatsen door plattelandsgenieën zijn ontluisterd, altijd opnieuw een gesprek met een zoogenaamden bouwkundige, die een der voorsteden van 's-Gravenhage onveilig heeft gemaakt. „Een bouwkunstenaar moet zoeken!”, zoo luidde zijn regelmatig weerkerende uitspraak, als er geen „zoeken” tot uiting komt, dan heeft het huis geen kunstwaarde. Dat een architect een vast omljnd plan in zijn hoofd en op papier moet hebben, een weloverwogen idee, en dat hij zich rekenschap moet geven van het karakter der omgeving, waarin zijn huis verrijzen zal, dat drong tot het brein van dezen romantischen bouw-wellusteling niet door. Maar aan zulk soort fierefluiters heeft men toch maar een aanzienlijk deel van het Nederlandsche bebouwingsgebied toevertrouwd!

En even grillig als de kranke bouwsels waren van onze pseudo-kunstenaars, even stelselloos kwamen vaak de dorperlijke uitbreidingen en verkavelingen tot stand. Hier gaf geen romantisme, maar grondbelang en grondspeculatie de leiding, en bovendien was men meestal afhankelijk van gemeenteraden, waarin het deskundig element slechts zelden vertegenwoordigd is. — Aldus is een omvangrijk gedeelte van ons land, dat in zijn aesthetische expressie op cultuurwaarden is aangewezen, daar het natuurelement ten onzent zwak is geaccentueerd, volledig verknoeid. Weinig plan van bebouwing, en weinig doordachte schoonheidszin bij de bouwers.

Hoe dieper bewondering men heeft voor de verschillende richtingen der moderne bouwkunst, des te grooter vreeze heeft men voor het verprutsen door navolgers van hetgeen in handen van een leiding gevende figuur der moderne bouwkunst volkomen veilig is.

Het navolgen van historische bouwstijlen is lang zoo gevaarlijk niet als het imiteeren van modern bouwkunstig inzicht door halve deskundigen. Want zelfs in zijn ziellooze navolging handhaaft het historisch motief een schijn van zijn ouden luister, terwijl het modern project verbonden is aan zijn onmiddellijke bezieling. — Ook is het vraagstuk, moderne projecten in overeenstemming te brengen met de omgeving, oneindig ingewikkelder dan de overeenstemming te vinden tusschen een huis van oude gedraging en wat er omheen is, een huis waarbij de omgeving zich reeds eeuwen heeft aangepast. Er zijn nog andere problemen, er is het probleem van het materiaal, en de vraag, of de technische voorzieningen, welke door de levensbehoeften van dezen tijd worden gevegd, het gebruik van de inheemsche materie, den baksteen, in den ban behoeven te doen.

Een gedeelte van onzen nieuwen bouw vloekt met het historisch karakter van het Nederlandsche landschap.

Intusschen, al deze quaesties mogen ons niet afleiden van den opzet van ons artikel. Wij hebben vastgesteld, dat niet alleen de nieuwe levensbehoeften den forensendrang hebben achterhaald, maar dat ook de aesthetische voorzorg bij de hervorming der forensengemeenten dikwijls

heeft gefaald. — Zal de tuinstad in al deze opzichten verbetering brengen? — Ik geloof, dat er een goede kans is.

Wij mogen niet vergeten, dat de tuinstad of het tuindorp tegelijkertijd vraagt om de oplossing van een sociale- en een aesthetische behoefte. Men wil buiten wonen in de buurt van de stad, maar op hetzelfde oogenblik bevindt zich de stadsuitbreider voor de noodzakelijkheid aan de vergrooting van de stad een rationeele oplossing te geven. Het verbreken van de eentonigheid der stad, is een stedenbouwkundig probleem, en de begeerte der bevolking, buiten die eentonigheid te leven geeft aan dat probleem een daadwerkelijke inhoud. — Daar komt bij, dat de tuinstad niet alleen een eisch van de groote stad in vervulling moet brengen, maar ook van de forensengemeenten, die zich tot middelmatig groote steden hebben ontwikkeld. Zeist heeft bijna twee maal zooveel inwoners als Middelburg, en het inwonertal van Hilversum verschilt niet aanmerkelijk van dat van Leiden ¹⁾. —

Ten gevolge van den aanwas der forensen hebben verschillende forensengemeenten een zelfstandig stedelijk karakter gekregen. Het onderwijs en de openbare diensten hebben zich aanzienlijk uitgebreid en de problemen van stadsuitbreiding in de forensengemeenten gaan verwantschap vertoonen met die der grootere steden. Zoodat „de tuinwijk“ niet alleen aan de orde is in plaatsen als Amsterdam, Rotterdam,

---

¹⁾ Op 1 Januari 1937: Hilversum 68764, Leiden 75115. Op 1 Januari 1937: Middelburg 17378, op 1 Dec. 1938 Zeist: 32615.

den Haag en Utrecht, maar óók voor de middel-groote, en zelfs voor de kleinere gemeenten.

III

Wat geeft die tuinstad nu? Een plan. Eindelijk, na veel vaag buitenlucht-romantisme, een ernstige poging om natuur- en cultuur-elementen samen te smeden tot een bevredigende aesthetische oplossing. Geen dilettanterij, geen bouwkunstige grilligheden, want het ééne tuinstad-project moge gelukkiger zijn dan het andere, bij iedere tuinstad geldt het als onontkoombare voorwaarde, dat de ontwerper rekening houdt met een collectiviteit van bewoning, waarbij geen afzonderlijk huis uit den toon mag vallen van het geheel, en waarbij de sfeer van het geheel nauwkeurig moet worden verzorgd.

Men bouwt hier niet in de natuur, maar men bouwt natuur.

Dit laatste feit is van de grootste beteekenis voor het aspect van het land. Heemschut en architectuur behooren in Nederland samen te werken. Het zich aanleunen aan de natuur van de bouwkunst is een onbruikbaar beginsel gebleken voor een zuiver „cultuur“-land als het onze. Ons land is altijd door de menschen gemaakt. Neem het architecturaal element weg uit het rustieke Nederland en ge houdt weinig landschap-schoonheid over. Daarom is de zorg voor het nieuwe landschap-schoon, dat in overeenstemming dient te zijn met de gewijzigde verkeers-attributen (beton-autowegen, bruggen, enz.) een zoo belangrijke zaak voor de aesthetische ontwikkeling van het land.

De tuinstad vertegenwoordigt in dit proces het statische element. Zij heeft te beantwoorden aan de conservatieve verlangens van een vooruitstrevende wereld. Zij gaat het „hofje" vormen van de twintigste en eenentwintigste eeuw. — De rust, afgescheiden van het jagend verkeer, afgescheiden van de historische binnenstad, een eigen, moderne rust, die haar leven, haar bekooring heeft in zichzelf. Wat de tuin vroeger was voor de stadswoning, dat is de tuinwijk voor de geheele stad.

De natuur, die men in de bloemen en perken binnen haar wanden tot gelding brengt, is niet meer weg te dringen. Er kan een andere tuinwijk naast komen als een bastion van eene vesting, of als een kapel van een kerk. Maar de tuinwijk is organisch aan het stadswezen verbonden, zij is nimmer een monster dat vreet in het land.

En van die gèsthetische behoeften-ervulling keeren wij weer tot de sociale behoefteervulling terug. De tuinstad geeft gemak zonder veel verplaatsing, zij geeft momenten van ontbondenheid bij handhaving der gebondenheid, zij streeft er naar, de ziel van den modernen stadsmensch te vereenvoudigen. Want de forensenziel was een hybridische ziel, die tusschen zakenleven en fictief buitenleven werd heen- en weer geslingerd.

En wie zich in stoute droomen begeeft, hij koestert de verwachting, dat door het verrijzen van tuinsteden, vlak om de stadscentra heen, het platteland weer een beetje aan zichzelf kan worden teruggeschonken. — In ieder geval beoogen de tuinsteden mede te werken aan een toestand van

orde in de bewoning binnen het kader van moderne behoeften en eischen.

Het heeft zijn nut, dat een bouwkunstig tijdschrift zich niet beperkt tot een deskundige waardeering van afzonderlijke projecten, maar zich ook eens verdiept in de algemeene vraagstukken van sociaal- en aesthetisch beleid. Het bouwen van tuinsteden vervult een dringende tijdsnoodzakelijkheid. Het is geen bijkomstigheid, het is inharent aan de algemeene bouwpolitiek. Het brengt nieuwe verbinding tot stand door nieuwe onderscheiding, en het is niet ondenkbaar, dat het ons eene herleving biedt van het stedelijk gemeenschapsgevoel bij een bestending der behoefte aan het landelijk vertier.

De ordening van het leven, binnen de ontzaglijke vaart van het moderne verkeer, dat, indien er geen tegenwicht wordt aangebracht, eene eenvormige wereld zal verwekken, kan alleen tot stand komen door specialiseering. — Maar het moet een zinvolle specialiseering zijn, een specialiseering, die zich aansluit bij de verlangens van een aanzienlijk gedeelte van het moderne publiek.

Welnu, in de tuinstad treft gij zulk eene specialiseering aan. Moge dit artikel er toe hebben bijgedragen, den lezer op te wekken tot eene nadere bestudeering van haar wezen. —

„Sozialpolitik im Dritten Reich“

door

Drs. E. VAN WESSEM.

Nadat in ons tijdschrift bijdragen waren verschenen over woningbouw in Engeland, meenden wij goed te doen eens plaatsruimte te verleenen aan een Duitschen deskundige, die dan de ontwikkeling van den woningbouw in het Derde Rijk zou hebben te beschrijven. Daartoe richtten wij ons tot het Duitsche gezantschap in Den Haag. Ofschoon een onzer, na een vruchteloos geschrijf, zich persoonlijk tot het gezantschap wendde en mondeling toelichtte, wat wij noodig hadden, werd ons niet de opgave verstrekt, waarom wij vroegen, namelijk een door het gezantschap aan te duiden deskundige, die dit onderwerp of een deel van dit onderwerp zelfstandig zou kunnen en willen behandelen voor ons tijdschrift. Wel ontvingen wij een boekje van den Duitschen Minister van Arbeid, dat denzelfden titel draagt als boven dit artikel staat, en voor zoover dit boekje *) zich met het woningvraagstuk bezig houdt, willen wij het hier behandelen.

Vóór alles zij vastgesteld, dat de prestaties van het nationaalsocialistische Duitschland op dit gebied sterk tegenvallen. Misschien komt dat doordat onze verwachtingen te hoog waren gespannen. Gezien het feit, dat Duitschland binnen enkele jaren het enorme werkloosheidsprobleem wist op te lossen en in het bedrijfsleven dus op volle kracht moest worden gewerkt, namen wij te

*) 1937, Franz Seldte, Reichs- und Preus. Arbeitsminister.

gemakkelijk aan, dat dit ook op het gebied van den woningbouw het geval zou zijn. In die verwachting werd men nog gesterkt, wanneer men telkenmale vernam, welke enorme gebouwen opgericht werden voor partij en staat. Toch was dit laatste er misschien schuld aan, dat men een te grooten indruk kreeg van de algemeene bouwactiviteit, daar bij kennismaking met de cijfers bleek, dat de uitvoering van openbare werken het leeuwenaandeel vormde van die groote bouwactiviteit. De woningbouw zelf nam in het geheel van die bouwactiviteit slechts een zeer bescheiden plaats in. Ter illustratie van deze conclusie laten wij hier een vergelijkende staat volgen, in milliarden Mark, van wat er in 1929 en 1937 uitgegeven werd voor de verschillende soorten bouwwerken. De staat is ontleend aan een overzicht van de Deutsche Bau- und Bodenbank A.G.

	(in milliarden Mark)	
	1929	1937
openbare werken	2.7	5.5 à 6
fabrieksbouw	2.7	1.8
woningbouw	2.9	2.—
Totaal	8.3	9.3 à 9.8

We hebben juist ter vergelijking met 1937 het hoog-conjunctureele jaar 1929 gekozen. We zien dat er in 1937 inderdaad reeds meer verwerkt werd dan in 1929. Maar tevens zien wij, dat het aandeel van den woningbouw sterk verminderd is. In 1929 was ruim 30% van de bouwactiviteit gewijd aan den woningbouw; in 1937 nog geen 20%. Juist in zulk een autoritair geleide economie als de Deutsche mocht men verwachten, dat

het verzorgen van de woonbehoefte een grooter aandeel in de algeheele verzorging zou toegewezen krijgen. Dat klemte te meer, nu Goering als Leider van het Vierjarenplan uitdrukkelijk vaststelde (het citaat ontleenen wij aan het boekje van Minister Seldte), dat na de „Wehrhaftmachung“, de „Sicherung der Ernährung“, de „Aufbau der einheimischen Rohstoffwirtschaft“ en de „Förderung der Ausfuhr“, de „Schaffung gesunden Wohnraumes für die arbeitende Bevölkerung“ aan bod zou zijn. De achterstand in die „Versorgung“ wordt meestal wel min of meer stilzwijgend of „en passant“ toegegeven. In het laatste geval wijst men er dan op, dat wegens de primair gestelde eischen van het Vierjarenplan, de „Wehrhaftmachung“ en zoo voort, de woningbouw, zij het dan ook tijdelijk, min of meer in de verdrukking moest komen. De vraag doet zich dan voor, of het niet meer gewenscht ware meer evenwicht in het nastreven der verschillende doeleinden te brengen. Dit te bespreken zou ons echter te ver van het onderwerp voeren. We hebben dus vast te stellen, dat de woningbouw ver beneden het gewenschte peil blijft. Dat blijkt ten overvloede ook duidelijk uit het hier volgend staatje, dat wij aan het boekje van Minister Seldte ontleenen.

Jaar	Vermeerdering woningvoorraad		totaal	Verminder- ing	Netto ver- meerdering	Geschatte netto ver- meerdering huis- gezinnen
	door nieuwbouw	door her- of verbouw				
1933	132.870	69.243	202.113	24.075	178.038	309.000
1934	190.257	129.182	319.939	35.444	283.995	490.000
1935	213.227	50.583	263.810	22.778	241.032	400.000
1936	282.466	49.409	332.370	21.880	310.490	300.000

Toen Hitler begin 1933 aan het bewind kwam, zoo vertelt Minister Seldte, was er een tekort aan woningen van ver over het millioen. Uit bovenstaande cijfers volgt dan, dat er per eind 1936 een tekort moest zijn van ver over de anderhalf millioen, misschien wel de twee millioen naderende. De netto-vermeerdering van het aantal huisgezinnen overtrof namelijk de netto-vermeerdering van den woningvoorraad met 499.000. Minister Seldte meent dat in 1937 de netto vermeerdering van den woningvoorraad rond 300.000 woningen zal bedragen. Toegevend dat het cijfer betreffende de netto-vermeerdering van de huisgezinnen door allerlei oorzaken in 1934 excessief hoog was, meenen wij toch te mogen aannemen, dat de normale jaarlijksche groei van het aantal huisgezinnen boven de driehonderdduizend ligt, zoodat de productie over 1937 nog onder het jaarlijks accres van de woonbehoefte zou liggen. In ieder geval bleef het tekort eind 1937 ver boven de anderhalf millioen. Daar in 1938, door allerlei oorzaken, de woningproductie minder zal zijn dan in 1937 of 1936, zou dit tekort nu, gelijk we hierboven reeds stelden, de twee millioen benaderen.

Dat, nu aan het normale behoefteaccres niet tegemoet kan worden gekomen, er natuurlijk geen sprake van kan zijn, om door aanbod van moderne woningen verouderde woningen te gaan vervangen, behoeft geen betoog. Wanneer er her- of verbouwd wordt in den hierboven weergegeven omvang, dan heeft die her- of verbouw in de eerste plaats ten doel, door het splitsen van oude woningen den woningvoorraad te vermeerderen

en zodoende aan de sterk stijgende behoefte tegemoet te komen, en is het niet den opzet, aan de latente behoefte van slecht-wonenden te beantwoorden door hun moderne en meer comfortabele woningen aan te bieden en hen aldus te trekken uit de oude woning, die op zichzelf nog niet slooprijp behoeft te zijn. Deze her- en verbouw is dan ook, voor zoover het de splitsing van oude woningen betreft, als een surrogaat te beschouwen, dat het tekort aan nieuwbouw moet vervangen. Minister Seldte zelf schat het aantal woningen, dat zijn bestaan aan splitsing dankt, op ongeveer 200.000. Dat er echter, behalve een absoluut tekort aan woningen, ook een relatief tekort bestaat, een latente behoefte, die haar oorsprong vindt in het nu uit nood bewonen van onvolwaardige woningen, blijkt uit een opgave, die Dr. Ing. Konrad Nonn in aflevering No. 60 van de „Grundlagen des Nationalsozialistischen Staates“ doet. Hij wijst er op, dat van de 4.2 miljoen Berlijners er 1.25 miljoen in woningen wonen met een tot twee woonruimten (kamer en keuken) en 1.55 miljoen in woningen met drie woonruimten (1½ kamer en keuken). Tweederde van de bevolking van Berlijn woont dus slecht.

Richtte de bouwactiviteit van het Derde Rijk zich nu in hoofdzaak op de bevrediging van de woonbehoeften van het „arbeidende“ volk? Minister Seldte geeft daarop zelf het antwoord. Tot eind 1936 stond de bouwbedrijvigheid, zoo zegt hij, in het teeken van werkverschaffing. Die bouwnijverheid concentreerde zich als van ouds in de groote steden en bouwde voornamelijk in de

huurklassen, die voor de „arbeidende bevolking“ niet te betalen zijn. Pas toen in 1935 het werkloosheidsprobleem volkomen was opgelost, nam men maatregelen om in die richting van de bouwnijverheid verandering te brengen. Men kreeg toen echter te kampen met andere problemen, met het tekort aan werkkrachten en het tekort aan prima bouwmaterialen. Het gebruik van ijzer en staal, benevens van hout, moest in den woningbouw worden beperkt. Constructies, die veel van deze materialen noodig hadden, werden, behoudens bijzondere dispensatie, verboden. Voorts trachtte men met behulp van een, door den staat met eigen middelen gecontroleerde financiering van den woningbouw, deze min of meer in de gewenschte richting te dwingen. Als het nationaal-socialistische Duitschland iets bijzonders op het gebied van den woningbouw gepresteerd heeft, dan ligt dat bijzondere niet op het gebied van den woningbouw zelf, maar wel op het gebied van de financiering van dezen woningbouw. Wij snijden echter de behandeling van dit gebied af, daar hieruit voor ons land niets te leeren valt, aangezien wij niet dezelfde financiële moeilijkheden bij den woningbouw hebben te overwinnen.

Jammer genoeg schijnt de activiteit, we bedoelen de van boven af gedirigeerde activiteit, op woningbouwgebied zich te richten naar de bestaande behoefte en naar den bestaanden stand der woningbeschaving, in plaats van te trachten het peil dier woningbeschaving door allerlei maatregelen te verhoogen. Dr. Kurt Jeserich, ook een medewerker aan het reeds genoemde standaard-

werk „Grundlagen des nationalsozialistischen Staates“, wijst in aflevering 58 van dit verzamelwerk er op, dat door het lage inkomen, respectievelijk de hoge huurprijzen, de vraag zich sterk richt naar een- en tweekamerwoningen. In plaats van er op aan te dringen, nieuw aanbod in deze categorie onmogelijk te maken en mede door het treffen van maatregelen, die het inkomen van deze laagste klassen der bevolking verhoogen, deze te dwingen beter te gaan wonen, legt hij zich bij den bestaanden toestand neer en concludeert dat, daar grootere woningen te veel huur vergen, de zogenoemde „Kleinwohnung“ in ruimere mate moet worden aangeboden. Ja, om den huurprijs maar voldoende te kunnen drukken, legt hij er zich zelfs, zij het dan ook niet van harte, bij neer, dat die „Kleinstwohnung“ normaal een inhoud zal hebben van 30 kubieke Meter. Ten aanzien van de woonbeschaving kan het nationaalsocialistische Duitschland dan ook nog altijd bij ons een lesje komen nemen.

Maar niet alleen wat de woonbeschaving betreft, ook aangaande den lagen kostprijs van den bouw. Onlangs deed het „Arbeidsfront“ een oproep uitgaan naar 150.000 bedrijven, deze opwekkend voor hun arbeiders woningen te gaan bouwen, waarbij als minimumnorm werd vastgesteld: 2½ kamer plus keuken of 2 kamers plus woon-keuken. De woningen mochten maximaal 32 Mark per maand doen. Nu, voor f 5.25 per week — het Nederlandsche equivalent van 32 Mark per maand — wordt hier heel wat anders aangeboden.

Die enorme stijging der bouwkosten blijkt ook uit het boekje van Minister Seldte. Voor „Kleinsiedlung“, arbeiderswoningen met wat grond op het platteland, werd eerst als kostengrens, naar gelang der streek, 4.000 à 6.000 Mark vastgesteld. Men moest spoedig die grens verhoogen tot 7.000 Mark. Daar echter in dat geval de lasten voor den Siedler te hoog dreigden te worden, moest Minister Seldte bepalen, dat de minimumgrondoppervlakte, die bij het huisje behoorde, werd teruggebracht van 1250 vierkante Meter op 1000 vierkante Meter, waarvan 800 onbebouwd. Of deze oppervlakte voldoende is, om den „Siedler“ een bevredigend complementair inkomen uit zijn grond te bieden, mag worden betwijfeld.

Voor „volkswoningen“ bedroeg in 1935 het maximum aan bouwkosten (dus zonder de kosten van den grond) 3.000 Mark. Begin 1936 werd die grens verhoogd tot 3.500 Mark. Een jaar later werd de grens wederom verlegd naar 4.500 Mark, met toelaatbare uitzonderingen, die 5.000 Mark mochten kosten. Een volkswoning van *f* 3.600 aan zuivere bouwkosten, dus zonder de kosten van den grond, ligt bij ons ver boven de categorie volkswoningbouw.

Wordt deze peperdure bouw volkomen verklaard door duurdere grondstoffen? Om zeker te zijn, zou men ter plaatse een gedetailleerd onderzoek moeten instellen. Wij kunnen hier slechts een indruk geven, een indruk die gebaseerd is op het feit, dat bij den bouw in Duitschland „ongeschoolde“ Nederlandsche krachten, zij het dan ook met een sterk bezette werkweek van 60 uren en meer, een belangrijk loon verdienen, een loon dat hier

te lande voor hun werk zeker niet betaald zou worden. Wij bedoelen een loon van 50 tot 60 Mark. En dat voor „ongeschoolde” krachten, i.c. werkzaam bij den betonbouw van een electriche centrale in West Duitschland. Verscheidene van deze Nederlandsche werknemers hebben we ondervraagd en het antwoord was vrijwel steeds gelijkkluidend. De Duitsche arbeider, indien op zichzelf aangewezen, verrichtend dus min of meer individueel werk, zonder de discipline van een straffe organisatie van boven af, mist het noodzakelijke arbeidstempo. In een grootbedrijf kan hij dat tempo niet missen, daar de machine en de straffe organisatie min of meer dat tempo bepalen. In het bouwbedrijf mist hij dat tempo wel. En zoodoende is het mogelijk, aldus onze zegslieden, dat wij als Nederlanders, zelfs in het ongeschoolde werk, hooge loonen verdienen.

De hooge kosten zouden dus, indien onze inlichtingen juist zijn, mede bepaald worden door een betrekkelijk lage arbeidsproductiviteit van den bouwvakarbeider. Het is niet onwaarschijnlijk. Ook in andere bedrijfstakken, die een straffe discipline missen, in den landbouw bijvoorbeeld, is Duitschland bij ons ver ten achter. Trouwens, zonder de conclusie van onze zegslieden zou het verschijnsel onverklaard blijven, dat Duitschland Nederlandsche werkkrachten voor „ongeschoold” werk zoo duur betaalt.

Uit de foto's, waarmee het boekje van Minister Seldte wordt verlucht, blijkt geenszins een interessant woningtype naar voren te komen. Hoe langer men die foto's bekijkt, des te meer krijgt men den indruk, dat in Duitschland nog altijd het

hier reeds lang verouderde type gebouwd wordt; volkswoningbouw 1919 of 1920 zouden wij zeggen. En hiermee zijn wij aan het eind van onze bespreking gekomen. Om misverstand te voorkomen, zij gezegd, dat wij de eersten zullen zijn om te erkennen, dat het nationaalsocialistisch Duitsland op velerlei gebied zeer groote prestaties heeft verricht. Op bouwgebied, en daar ging het hier over, echter niet.

De huisvesting van de groote gezinnen *)

door

Y. KEESTRA

Burgemeester van Culemborg.

In zijn circulaire van 23 Juni 1938 heeft de minister van Binnenlandsche Zaken maatregelen in het belang van de huisvesting der groote gezinnen in het vooruitzicht gesteld. Deze belofte heeft Z.Exc. ingelost door zijn beschikking van 10 November j.l.

Woningbouwverenigingen en stichtingen en ook gemeenten kunnen van het Werkfonds voorschotten ontvangen, waarmee de kosten van den bouw van woningen en van den grond kunnen worden betaald. De rente bedraagt $3\frac{1}{2}$ pct., de aflossing geschiedt bij wijze van annuïteit en wel zóó, dat gedurende ten hoogste 15 jaren een annuïteit betaald wordt, berekend naar een aflossingsduur van 40 jaren; doch na die 15 jaren wordt de annuïteit verlaagd en berekend naar een aflossingsduur van het restant in 35 jaren. Ten tijde dat de onderhoudskosten stijgen, worden de uitgaven voor aflossing dus ietwat verlicht.

De hulp die de regeering met deze regeling aan de groote gezinnen wil bieden, bestaat echter vooral hierin, dat het Werkfonds aan belanghebbenden een deel van de bouwkosten cadeau geeft. Hetgeen de woningen voor groote gezinnen, wegens de grootere ruimte en speciale inrichting welke vereischt worden, meer moeten kosten dan woningen voor een gemiddeld gezin, wordt door het Werkfonds ten behoeve van die groote gezinnen geschonken.

Met een voorbeeld kan dit duidelijk worden gemaakt. Indien een woning voor een gemiddeld gezin, met drie slaapkamers, in een bepaalde gemeente *f* 2000, en een woning in diezelfde gemeente voor een groot gezin *f* 2400 zou moeten kosten, dan geeft het Werkfonds een bijdrage van

*) Dit artikel werd reeds elders — in een dagblad — gepubliceerd, doch gezien de belangrijkheid van het onderwerp, geven wij gaarne ook hier plaats aan deze interessante beschouwing; nu Schr. zoo vriendelijk was ons de copy ter beschikking te stellen.

f 400 à fonds perdu, dus cadeau. De te betalen annuïteit wordt slechts berekend van f 2000.

Wie zal ontkennen dat aan deze regeling een goed beginsel ten grondslag ligt?

Dat de voordeelen die ze biedt, alleen gegeven worden aan groote gezinnen met beperkt inkomen, is begrijpelijk. Maar het is zeer de vraag of die gezinnen met deze regeling geholpen zijn. Ik kom daarop straks terug.

DE TOESTAND OP HET PLATTELAND.

Hoe het met de huisvesting, speciaal ook van de groote gezinnen, op het platteland en in de kleine steden is gesteld, is duidelijk naar voren gekomen in de prae-adviezen welke door een drietal burgemeesters van plattelandsgemeenten (de heeren Bloemers, Bruineman en Kamp) zijn uitgebracht aan de vergadering van het Ned. Instituut voor Volkshuisvesting en Stedebouw, gehouden te Utrecht, op 12 November j.l. Tijdens de debatten werden zelfs nog schriller kleuren gebruikt dan waarmee de toestanden in de prae-adviezen waren geschilderd.

Opmerkelijk is, dat, terwijl in sommige groote gemeenten over het leegstaan van veel woningen wordt geklaagd, er op het platteland in vele gemeenten een belangrijk tekort bestaat. De lage bouwkosten, speciaal in den tijd vóór de devaluatie, hebben de bouwondernemers aangelokt, groote woningblokken in de steden te bouwen, die gretig worden gehuurd door gezinnen welke de duurdere huizen uit een vorige periode bewoonden. Het is verder opvallend dat in die steden het samenwonen van twee (soms meer) gezinnen in één woning voorkomt, alhoewel er talrijke woningen leegstaan; hier doet zich het verlangen om de huizen van verouderd type te verwisselen voor een moderner woning, gelden; en natuurlijk speelt de huurprijs, die bij dubbele bewoning uiteraard voor beide gezinnen niet zwaar drukt, ook een rol.

Op het platteland zijn de toestanden echter heel anders. Daar vertoont zich een nijpend tekort, Groote gezinnen zijn er noodgedwongen gehuisvest in veel te kleine woningen, die een zoo beperkte slaapgelegenheid hebben, dat volwassen jongens en meisjes van een en hetzelfde slaapvertrek gebruik moeten maken. Onnoodig te zeggen dat de

gevaren voor zedelijkheid en gezondheid daar groot zijn. „Woningen,” die slechts één of twee vertrekken bevatten, treft men op het platteland nog in ontstellend aantal aan; en ze worden dikwijls door ouders met een niet zoo kleine kinderschaar bewoond!

Niettemin, als wij de toestanden van vroeger en thans met elkaar vergelijken, dan moet erkend worden, dat er sinds de totstandkoming van de Woningwet zeer veel in ons land verbeterd is; vooral onder minister Aalberse heeft de overheid onnoemelijk veel gedaan in het belang van de volkshuisvesting, voornamelijk echter in de steden. Daar zijn een groot aantal nieuwe, frissche, moderne arbeiderswoningen met overheidssteun gebouwd; en niet ten onrechte wordt ons land, voor wat de volkshuisvesting betreft, aan alle andere landen ten voorbeeld gesteld.

Het moet echter ook gezegd dat het platteland bij deze verbetering van de woningtoestanden in de steden, ver ten achter is gebleven. Toen het Rijk, als het ware, een onbepert aantal millioenen beschikbaar stelde voor woningbouw, hebben vele plattelandsgemeenten deze kans niet aangegrepen of zij hebben er in veel te geringe mate van geprofiteerd. Ze hebben de prachtige kansen, die geboden werden om de volkshuisvesting op peil te brengen, ongebruikt voorbij laten gaan. Waarom?

In de reeds genoemde vergadering van het Instituut voor Volkshuisvesting en Stedebouw heeft een der aanwezige burgemeesters verteld van de trucs, die dikwijls noodig zijn, om de raden van de kleine gemeenten mee te krijgen voor plannen tot verbetering van de woningtoestanden. En hoe dikwijls is dan de moeite nog vergeefs. Hoe dikwijls speelt daarbij eng conservatisme een rol, maar ook het eigenbelang of het belang van een kleine groep huiseigenaren, die gebaat zijn bij een tekort aan woningen, omdat een behoorlijk ruime woningmarkt de gelegenheid tot opdrijving van de huren belemmert. Het is heelemaal geen uitzondering dat, dank zij een woningtekort, voor oude huisjes een netto winst van 10, 15 pct. gemaakt kan worden. Hoe dikwijls gebeurt het dat in de raadsvergadering sterker gepleit wordt voor het belang van huiseigenaren dan voor het verbeteren van woningtoestanden, die een gevaar beteekenen voor de zeden en

de gezondheid van breede volksgroepen! Waarom zouden wij het verzwijgen dat ook katholieke raadsleden en wethouders ten aanzien van het woningvraagstuk dikwijls zoo weinig begrip toonen van hunne beginselen en zich al te gemakkelijk in liberaal vaarwater laten loodsen?

Ik verlies hierbij niet uit het oog, dat ook de zorgen van menig eigenaar van huizen, die in den duren tijd zijn gebouwd, niet gering zijn. Ook voor den kleinen man, die moet leven van de huur van enkele oude huisjes, een huur die een hooge winst, maar niettemin een klein inkomen oplevert, beteekent een verruiming van de woningmarkt natuurlijk een schadepost. Maar even natuurlijk is het, dat dit voor de overheid geen aanleiding mag zijn, de maatregelen na te laten welke dringend noodig zijn om aan de zoeven geschetste toestanden een einde te maken. Ik beschouw het als een verblijdend verschijnsel, dat in de vergadering van het Instituut door personen van zeer uiteenloopende richting deze opvatting gedeeld, en door niemand bestreden werd.

Het gebrekkige bouw- en woningtoezicht in kleine gemeenten is mede oorzaak, dat er zoo weinig tot verbetering van het woningpeil gedaan wordt. Krasse staaltjes werden daarvan in de vergadering van het Instituut medegedeeld. In enkele gemeenten wordt dit toezicht beurtelings aan een der timmerlieden in de gemeente opgedragen; elders is het de veldwachter, en soms is het college van B. en W. zelf met dat deskundig werk belast! Men behoeft niet te vragen wat er van terecht komt.

Behoeft het dan te verwonderen dat, bij zulk een mentaliteit en gebrek ook aan deskundige voorlichting, er van verbetering der volkshuisvesting weinig terecht komt?

De opheffing van de gezondheidscommissiën heeft bovendien veel nadeel berokkend. Deze commissiën, samengesteld uit ingezetenen van de verschillende gemeenten die tot haar gebied behoorden, hadden een gezag dat hoog noodig was om tegenstrevende bestuurders van kleine gemeenten tot het nemen van de noodige maatregelen op te wekken.

De gezinnen ten plattelande mogen er zich over verheugen, dat het Instituut voor Volkshuisvesting zich extra gaat toewijden aan de volkshuisvesting in hunne gemeenten, maar

vooral ook over het reeds door mij gememoreerde feit dat niet alleen de praë-adviseurs, doch ook alle sprekers, (liberalen, soc.-democraten, katholieken, protestants-christelijken) eenstemmig van oordeel waren, dat het een plicht is van de overheid, voor verbetering van de woningtoestanden op het platteland en in de kleine steden te zorgen, en daarvoor offers te brengen. Zonder hulp van de overheid is dit ingrijpend vraagstuk niet op te lossen. De lage loonen eenerzijds en de kosten van bescheiden arbeiderswoningen anderzijds, maken het niet mogelijk dit vraagstuk van particuliere zijde op te lossen. En dit nog te minder als het gaat om de huisvesting van groote gezinnen.

DE CIRCULAIRE VAN 10 NOVEMBER.

Geeft de circulaire van 10 November de uitkomst waarop gewacht wordt?

Het beginsel waarvan uitgegaan wordt, mag zeker toegejuicht worden. De schenking van het prijsverschil tusschen een normale arbeiderswoning, waaronder een woning met drie slaapkamers wordt verstaan, en een woning voor een groot gezin, is een welkome tegemoetkoming in de kosten van de huisvesting van dat gezin. Maar of deze woningen daardoor voor de groote gezinnen bereikbaar zullen worden, is een andere vraag. Het groote probleem: goede woningen te verschaffen, welke huren niet te hoog zijn voor de breede groep van arbeidersgezinnen met de huidige lage inkomens, wordt door deze regeling niet opgelost, en zeker niet in gemeenten, waar het inkomen van menig arbeidersgezin nauwelijks *f* 10 per week en zelfs lager is. Daar een goede woning te bouwen voor een gemiddeld gezin en ze zonder bijdrage in de huur te exploiteeren, is praktisch onmogelijk, en zeker voor den particulieren eigenaar, zelfs als hij genoeg neemt met een bescheiden winst.

Ligt de loonschaal (en de steunnorm, als het werkloozen geldt) op iets hooger peil, dan valt er nog wel iets te doen. Zoo bouwde de gemeente Culemborg dit jaar nog tien arbeiderswoningen in blokjes van twee, welke zonder overheidsbijdrage voor *f* 2.50 per week verhuurd worden; deze woningen hebben een flinke huiskamer en nog een

klein kamertje en een keuken, benevens een kelderkast beneden, terwijl er boven drie slaapkamers zijn; bij elke woning is verder een voortuin en een flinke achtertuin, waarop een houten schuur is gebouwd; voor een gemiddeld gezin mogen deze woningen voldoende worden geacht. Maar in gemeenten waar de inkomens lager zijn, zijn ook deze woningen nog te duur voor een gemiddeld gezin, en voor groote gezinnen bieden ze feitelijk te weinig ruimte.

In een gemeente waar een gemiddeld gezin nog wel een huur van ongeveer f 2.50 zou kunnen betalen, zou de circulaire van 10 November nu aan de groote gezinnen uitkomst moeten bieden. Maar dan rijzen er aanstonds enkele bedenkingen.

Deze voordeelen worden alleen verleend aan gezinnen met zes en meer inwonende kinderen. Al worden deze gezinnen het meest aangetroffen waar het inkomen beperkt is, zij maken in elk geval slechts een gering aantal uit. Is dit misschien de reden waarom ditmaal niet, zooals in verschillende andere regelingen het geval is, een maximum is gesteld van 't bedrag dat de Regeering voor deze woningvoorziening beschikbaar wil stellen? Het feit, dat de voor dit doel beschikbare som niet genoemd wordt, duidt er al op, dat de Regeering niet bevreesd is, dat deze maatregel veel geld aan de overheid zal kosten. Voor alle zekerheid is de termijn waarbinnen de aanvragen moeten worden ingediend, zeer krap genomen en op 1 April van het volgend jaar gesteld.

Voor de grootste gezinnen met een beperkt inkomen levert het betalen van de huur van een normale woning, die thans gebouwd wordt, reeds een bezwaar op; zelfs de premie die het Werkfonds geeft, kan die gezinnen niet voldoende baten. Zij zullen dus in de oude, veel te kleine woning, blijven zitten.

Nu heeft dr. ir. Van Beusekom van de Hoofdinspectie voor de Volkshuysvesting, die gast was in de vergadering van de R.K. Gemeenteraadsleden, op 19 November te Utrecht gehouden, er op gewezen, dat naast de circulaire van 10 November j.l. ook van kracht is gebleven de circulaire van 25 Juli 1927 (later aangevuld) van den toenmaligen Minister van Arbeid, Handel en Nijverheid, waarbij premies à fonds

perdu worden verstrekt aan eigenbouwers, indien met den bouw van de nieuwe woning de opruiming van een krotwoning gepaard gaat. Deze premie bedraagt maximaal f 600, voor groote gezinnen zelfs f 900, waarvan de helft voor rekening komt van het Rijk en de andere helft door de gemeente gedragen moet worden. Hier bestaat dus de mogelijkheid dat een groot gezin in de kosten van het bouwen eener ruime woning twee bijdragen ontvangt: een van f 900, en een bijdrage die gelijk is aan het prijsverschil tusschen die woning en een woning van normale grootte; wat dan nog te betalen overblijft, kan van het Werkfonds tegen 3½% rente worden geleend. Dat is inderdaad prachtig! Maar hoeveel gezinnen zullen daarvan profiteren? Hun aantal zal zeker heel klein zijn.

De Regeering had m.i. den norm die zij voor een groot gezin aanneemt, iets lager moeten stellen. Waarom daaronder ook de gezinnen met vijf kinderen niet gerekend? Ook deze gezinnen hebben, vooral als de kinderen ouder worden, aan een grootere woning behoefte, en hoe dikwijls komt het voor, dat ook zij van een inkomen moeten leven, waarvan zij de huur van een normale woning niet kunnen betalen. Er wordt wel dikwijls mee geschermd dat er onder die oudere kinderen zijn die mee-verdieneu, maar niet minder vaak is dat niet het geval, en groote kinderen hebben meer voedsel en kleeding noodig! Ook als de norm van een groot gezin op vijf kinderen was gesteld, zou de Regeering niet bevreesd behoeven te zijn dat dit aan het Rijk heel veel zou kosten.

Maar laten wij nu eens aannemen dat alle gezinnen, die onder de ministerieele beschikking van 10 November vallen, een aanvraag zouden indienen. Is daarmee dan gezegd, dat die gezinnen dan ook inderdaad een voorschot en bijdrage zullen ontvangen?

HET GROOTE BEZWAAR TEGEN DE HUIDIGE WONINGPOLITIEK

Ik kom hiermee aan het grootste bezwaar dat m.i. tegen de huidige woningpolitiek van de overheid bestaat. Want met het beschikbaar stellen van bedragen door het Rijk is men niet klaar. Het is de gemeente die steeds weer als tusschenschakel optreedt. Dat is op zich zelf zeer goed

te verklaren. Van ouds is de volkshuisvesting, voor zoover de overheid daarmee bemoeienis had, een gemeentelijke taak. Dat is niet veranderd, sinds de wetgever middels de Woningwet regelen in het belang van de volkshuisvesting heeft gesteld. Maar daardoor zijn de woningtoestanden ook voor een aanmerkelijk deel afhankelijk van den goeden wil en de activiteit van de gemeentebesturen. Is het daarmee goed gesteld, dan zijn de woningtoestanden ook wel goed, maar het omgekeerde is evenzeer het geval.

Het blijft een bezwaar dat menig gemeentebestuur door laksheid en uit afkeer voor overheidsbemoeiing op dit terrein, of omdat het de belangen der huiseigenaren hooger stelt dan een goede volkshuisvesting, van de gelegenheid om althans de groote gezinnen in hunne moeilijkheden tegemoet te komen, geen gebruik van de ministerieele circulaire maakt. In die gemeenten gebeurt er dan niets.

In een rapport van een door den Ned. R.K. Bond voor Groote Gezinnen ingestelde commissie is, nu een paar maanden geleden, er op gewezen, hoe dikwijls de laisserie-politiek en zelfs de nadrukkelijke tegenstand van gemeentebesturen oorzaak is, dat er zoo weinig voor de huisvesting van de groote gezinnen en ook voor de gezinnen in het algemeen wordt gedaan. Ook in de vergadering van de R.K. raadsleden werd van meer dan ééne zijde bij de bespreking van de circulaire over de verbetering van woningen op dit euvel gewezen; vandaar dat men dwingende maatregelen vroeg.

Van een ingrijpen van hoogere organen, waarvoor de Woningwet de mogelijkheid opent, komt in de praktijk niets terecht; dan moet het met de woningtoestanden in de gemeente eerst allererbarmelijkst gesteld zijn!

Deze tegenstand of onverschilligheid van menig gemeentebestuur voor het vraagstuk der volkshuisvesting heeft de reeds genoemde commissie van den Bond voor Groote Gezinnen voor oogen gehad, toen zij in haar rapport aandrang op het instellen van een centraal orgaan dat de beschikking zou moeten krijgen over het noodige geld van de overheid om daarmee in de woningbehoefte van de groote gezinnen te voorzien, in gemeenten waar dit noodig is.

Dit centrale orgaan, zoo omschrijft het die commissie in

haar rapport, zou dan in die gemeenten contact moeten zoeken met personen welke zich de belangen van de huisvesting der groote gezinnen zouden willen aantrekken, ter vorming van plaatselijke organen. Deze lichamen zouden dan namens en voor rekening van het centrale orgaan het bouwen en exploiteeren van woningen voor groote gezinnen op zich moeten nemen, alles onder toezicht van de rijksinspectie.

Uit haar opzet blijkt duidelijk, dat de commissie de bedoeling heeft dat het geld, 't welk de overheid voor de woningverbetering beschikbaar stelt, ook ten volle besteed wordt; maar evenzeer, dat het besteed wordt waar het noodig is, dus ook in gemeenten welke besturen zich nalatig toonen in het vervullen harer sociale plichten.

Het centrale orgaan zal verantwoordelijk zijn, terwijl de plaatselijke lichamen de verdere uitvoering op zich zullen moeten nemen.

Ik heb reeds hooren beweren dat deze regeling in strijd zou zijn met de gemeentelijke autonomie. Voor hen, die de autonomie der gemeenten als een doel op zich zien, en niet als middel om tot het gewenschte doel te geraken, is het opdragen aan een ander lichaam, van een taak die momenteel en reeds lang aan de gemeenten behoort, misschien iets vreeselijks. Voor mij zijn de belangen eener goede volkshuisvesting echter van meer gewicht. Als de gemeentelijke autonomie het middel moet zijn in handen van onwillige (of kwaadwillige) gemeentebesturen om het goede tegen te houden, dan kan men die autonomie voor mijn part cadeau krijgen.

De feiten hebben dit in den loop der tijden wel uitgewezen, dat, als het van de gemeentebesturen op het platteland en in de kleine steden afhangt, daar van een ingrijpende verbetering van slechte woningtoestanden weinig terecht komt.

Laat de Regeering dan de gelegenheid openen, door instelling van een centraal orgaan, met plaatselijke vertakkingen waar dit noodig blijkt, de woningtoestanden te verbeteren; dus met voorbijgaan van die gemeentebesturen, welke zich nalatig toonen. Wat geenszins wil zeggen, dat die gemeenten dan geen aandeel in de kosten zouden moeten dragen. Ik twijfel er niet aan of het nemen van

zoo'n maatregel zou menige gemeente er reeds toe brengen, meer activiteit te betrachten en daardoor een plaatselijk orgaan naast het gemeentebestuur onnoodig te maken.

Verbetering van de volkshuisvesting ten plattelande is een dringende noodzakelijkheid. Zonder ingrijpen van de overheid is het niet mogelijk, tot een goede oplossing van dit vraagstuk te geraken. Vooral voor de groote gezinnen is dit vraagstuk nijpend. Laat daarom de Regeering niet alleen door het beschikbaar stellen van geld, maar ook door dwingende maatregelen zorgen, dat die toestanden in korten tijd verbeterd worden. Daarmee zou een belang van de eerste orde gebaat zijn.

Redactioneële Mededeelingen

Met dit zesde nummer is de derde jaargang afgesloten. In hoeverre wij er in geslaagd zijn, het half dozijn verschenen afleveringen substantieel en interessant te doen zijn, laten wij vol vertrouwen aan onze lezers ter beoordeeling over.

Overigens geven wij den lezers de verzekering, dat wij in het komende jaar zoo mogelijk nog méér dan in het verstreken ons zullen beijveren, hun een even boeiende als bonte verscheidenheid van bijdragen te bieden.

Natuurlijk zouden wij dit niet kunnen toezeggen, indien wij ons niet mochten verheugen in de medewerking van een groeiend aantal eminente deskundigen, die wij hier gaarne en gul (want zij zijn feitelijk de rechthebbenden) laten deelen in de complimenten, welke verschillende lezers zoo vriendelijk waren ons te maken.

Publiceerden wij in den thans afgesloten jaargang artikelen over woningbouw en volkshuisvesting in Engeland, België en Duitschland, het ligt in onze bedoeling, deze „buitenlandsche”

réeks voort te zetten. Het eerst zal nu waarschijnlijk Italië aan de beurt komen.

Allen lezers wenschen wij merry Christmas en een voorspoedig en gelukkig Nieuwjaar, en ten besluite zouden wij de hoop willen uitspreken, dat een vermeerdering van het aantal betalende abonné's ons in staat zal stellen, uitvoering te geven aan onze vele plannen, waarvan de strekking is, de zaak der volkshuisvesting te dienen.

Wij meenen namelijk dat ieder, wien deze zoo gewichtige en veelzijdige zaak ter harte gaat, zich zeker niet een abonnement behoeft te ontzeggen met het oog op den prijs, welke waarlijk toch niet lager dan f 3.— 's jaars valt te stellen.

KERSTMIS IN EEN BBB-HUIS

Is Kerstmis niet het feest der huiselijkheid, der intimiteit bij uitstek? Waar viert men het dus beter dan in den besloten kring der familie?

Voor wie een BBB-huis bewoont, bestaan deze vragen zelfs niet. Die wéét dat het nergens zoo gezellig en zoo aangenaam warm is als in zijn comfortabele huiskamer, wanneer in de open haard houtblokken knapperen en een helder schijnsel doen flakkeren door de gedempt verlichte ruimte, waardoor de stemmige sfeer nog verinnigd wordt.

**BBB-HUIZEN WORDEN GEBOUWD DOOR
BREDERO'S BOUW BEDRIJF N.V.**

HOOFDKANTOOR

UTRECHT, ACHTER SINT PIETER 23-25

Telefoon no. 15839 (Twee lijnen, na 6 uur 12053)

B I J K A N T O O R E N

ALKMAAR, Directiekeet,	Telefoon 3824
ALMELO, Schoolstraat 62,	Telefoon 2576
ARNHEM, Joh. de Wittlaan 45c,	Telefoon 24850
DE BILT, Groenekanscheweg 88,	Telefoon 28268
DEN BOSCH, A. Derkinderenl. 14,	Telefoon 5295
DEVENTER, Gieterijstraat 10,	Telefoon 4388
EINDHOVEN, Lod. Houbenstr. 26,	Telefoon 4866
GINNEKEN, Nassaulaan 40,	Telefoon 2001
HAARLEM, Zijlweg 95,	Telefoon 11616
MAASTRICHT, Cörversplein 1b,	Telefoon 5777
MEPPEL, Emmastraat 48	Telefoon 2157
NIJMEGEN, Van Welderenstr. 86,	Telefoon 20615
ROOSENDAAL, Hoogstraat 110,	
TILBURG, Elzenstraat 84,	
UTRECHT, Afd. Exploitatie,	Telefoon 16887
VENLO, van Beringenstraat 13,	Telefoon 3854
WAGENINGEN, Grindweg 2,	Telefoon 2777
ZUIDLAREN, Boschlaan A 130b,	Telefoon 65
ZWOLLE, Rembrandtlaan 99,	Telefoon 4083

ERRES,

de stofzuiger met gegarandeerde prestaties.

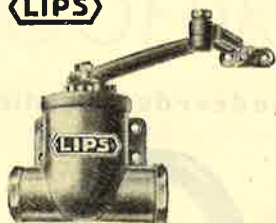
Is Uw oude stofzuiger versleten, schaft U zich dan een Erres aan. Niet alleen omdat die er zoo mooi, fris en degelijk uitziet, maar vooral omdat Erres cijfers publiceert over het prestatievermogen, die tot nu toe angstvallig geheim werden gehouden. Cijfers, waaruit zonneklaar de superioriteit van haar fabrikaat blijkt.

Elke goede zaak kan U een Erres stofzuiger leveren. De prijzen zijn, compleet met alle hulpstukken, van f 39.50 af.

NEDERLANDS FABRIKAAT (VNF)

N.V. HANDELMATSCHAPPIJ
R. S. STOKVIS EN ZONEN

LIPS

DEURSLUITERS

WEREN KOUDE EN
TOCHT UIT UW
HUISKAMER.

PRIJZEN CONCURREEREND!

LIPS' SLOTENFABRIEK N.V.
DORDRECHT - POSTBUS 59

MEER WARMTE

N.V. WARMTE

MINDER KOSTEN

JAC. OBRECHTSTRAAT 83 - AMSTERDAM - TEL. 91125

N.V. NEDERLANDSCHE LLOYD
AMSTERDAM - HEERENGRACHT 260/6

Opgericht A° 1853

ALLE SCHADEVERZEKERINGEN

OOK DIT TIJDSCHRIFT
WORDT VERZORGD DOOR

N.V. DRUKKERIJ v.h. L. E. BOSCH & ZOON

OUDEGRACHT 172-176
TELEFOON 15927 - UTRECHT

EEN HUIS VAN B.B.B.

met

EEN HYPOTHEEK VAN C.V.B.

is

EEN RUSTIG BEZIT

DE CENTRALE VOLKSBANK

Spaarbank der R.K. Arbeidersbeweging

DRIFT 8 TE UTRECHT

**EERSTE HYPOTHEKEN TEGEN
BILLIJKE VOORWAARDEN**

RECLAME-REGISTER

In het reclame-register vermelden wij alleen de namen en adressen van firma's en ondernemingen, welke werkelijk leveranties aan ons plegen te doen, welke indirect er toe bijdragen het BBB-huis te maken tot het beste van wat er hier te lande wordt gebouwd.

Elke vermelding is op zichzelf dus al een onderscheiding, een aanbeveling, een gunstige getuigenis, een garantie van zakelijke betrouwbaarheid.

Wie zijn eigen belang goed begrijpt, houdt daar bij gelegenheid rekening mee en wendt zich bij voorkeur tot de leveranciers, die in dit orgaan adverteeren.

DEUREN EN BETIMMERINGEN

Bruynzeel's Fabrieken Zaandam

Telefoon nos. 3641 en 3741
Wie met Bruynzeel Bouwt, Bouwt Beter

N.V. BOUWMATERIALEN

v.h. A. W. LENSINK & Co.

Rietgrachtstraat 32 - ARNHEM - Tel. 22355

B O U W M A T E R I A L E N

N.V. HIVA - EINDHOVEN

**BOUWMATERIALEN
& TEGELHANDEL**

BLEEKSTRAAT 23

TEL. 4080

N.V. Bouwstoffen v.h. A. Braat

EINDHOVEN

PARADIJSLAAN 22 G - TELEFOON 2035

FIRMA G. J. v. d. BRAAK

BOUWMATERIALEN EN BRANDSTOFFEN

VECHTSTRAAT 97 - ZWOLLE - TELEFOON 2650

Bouwmateriëlehandel GEBR. VERLEGH GINNEKEN

Speciaal adres voor gegoten kalk in elke hoeveelheid. Verder alle voorkomende bouwmaterialen tegen scherp concurrerende prijzen.

LOOD- EN ZINKWERKEN

D. G. TOUW - BREDA

Tramsingel 102 - Tel. 4553

Sanitair-, Lood- & Zinkwerken, Erkend Gas- en Waterfitter.
Diploma V. G. F. N.

P. Ten Zweege Hzn - Zwolle

Assendorperstr. 53 Tel. 3527

Erkend Gas- en Waterfitter, Sanitair.
Mastiekbedekking onder garantie.

H. M. v. d. PLAS - Den Bosch

Oude Dieze 9 - Telefoon 1383

Lood- & Zinkwerk, Aanleg Gas- & Waterleiding.
Toonzaal voor sanitair en verwarming.

N. H. van Oostrum - Utrecht

Soendastraat 12-14 -- Tel. 15637

Volledig loodgietersbedrijf annex aanleg gas- & water-
leiding, sanitair, haarden, kachels, electr. smederij met
lasch- en snijnrichting.

N. V. v. h. A. BLOM Hzn. - Beverwijk

Koningstraat 14 — Tel. 3008 (b.g.g. 3764)

Lood- & Zinkwerk — Sanitaire installaties

Waar in Noord Holland Bredero bouwt,

wordt het loodgieters werk aan Blom toevertrouwd.

PARKET- EN BEDRIJFSVLOEREN

Bruynzeel's Vloerenfabriek N.V.
Zaandam - Telefoon 3541

GRINT, ZAND EN EXPEDITIE

J. VAN KESSEL - 's-HERTOGENBOSCH
HOFSTAD 3 TEL. 1280

GROOTVERVOER EN HANDEL IN
GRINT, ZAND EN BRANDSTOFFEN

A. KRAAL - UTRECHT

v. d. MONDESTR. 139 Postrek. 306580 Tel. 10562

Aannemer van sloop- en grondwerken - Handel in zand, grint, grond, puin,
etc. - Expeditie per schip en per as (ook voor particulieren in elke hoeveelheid)

LICHTDRUKKEN EN TEEKENBEHOEFTE

P. DE RUYTER v. h. DE GRAAF

KRUGERSTRAAT 4 — UTRECHT — BEL: 17235

N.V. Technische Papier- en Kantoorboekhandel
en Electriche Lichtdrukinrichting H. GADELLA
Hamburgerstraat 38 Utrecht Tel, 11585

GRANITO- EN TERRAZZOWERKEN

Firma W. H. UITTENBOSCH

Javastraat 47 - UTRECHT - Tel. 19095
Granito — Specialiteit in het waterdichtmaken van kelders.

N. V. Clichéfabriek
UTRECHT
NIEUWGRACHT 79 · TEL. 12626 · UTR.

S T E E N F A B R I E K E N

N.V. Metselsteen v/h Antoon Geldens

Hoofdkantoor te Nijmegen

Parkweg 100 - Tel. 3600-3601

N.V. Steenhandel „Noord Brabant“

TILBURG

Spoorlaan 102 Tel. 1495-1496

Zundertsche Steenfabriek

Wernhout (N.-B.) Tel. 9

CENTRALE VERWARMING

HUB. VAN 'THOF - EINDHOVEN

HAGENKAMPWEG 202 - TEL. 4351

**Centrale verwarming, water-
en sanitaire installaties**

Felix' Verwarmingsindustrie

's-Hertogenbosch - Colvenierstraat 4, Tel. 585
Centr. verwarming en Warmwatervoorziening

**CENTRALE VERWARMING en
WARMWATERVEROORZIENING**

H. BUNTE - UTRECHT

Koekoeksplein 4

Tel. 16026

BEHANGSEL EN STOFFEERING

W. A. INNIKEL

(Zuilen) Utrecht

Hubert Duyfhuysstraat 4, Telefoon 10184

GH BEHANG ELK'S BELANG

L. Goudsmit Hoff & Zn's

Nederl. Behangselpapier Industrie.

FABRIEK en HOOFDKANTOOR AMSTERDAM

Filialen in alle groote steden.

ELECTRISCHE INSTALLATIES

Electr. Techn. Bureau Martens

Landelijk erkend

Utrecht - Balijelaan 22 - Telefoon 13487

N.V. Algemeene Installatie Compagnie

Bakkerstraat 15 Arnhem Telefoon 24002

Electrotechnisch en Sanitairtechn. Install.
Bur. annex Winkelbedrijf

Electriciteit — Gas, Water en Sanitair
Philips Radio — Centrale Verwarming

H A N G - E N S L U I T W E R K

G. LEKKERKERKER

Utrecht

Lijnmarkt — Telefoon 13125 en 14400

J. TH. v. d. HEUVEL

Vugt, Helvoirtscheweg 113, Telefoon 1224

**Electr. Smederij-, Hang- en Sluitwerk, speciaal
adres voor Diobo spouwijzers**

JOSEPH VAN DE LOO - VENLO

Tel. 2541-2542 - Telegram-adres: Vandelo

**Draadnagels voor het Bouwbedrijf
Afrastering-materiaal.**

S C H I L D E R S W E R K E N

FIRMA G. VAN HILTEN

UTRECHT

Schoolstraat Tel. 12605

Filiaal Arnhem Tel. 23295

B E T O N W E R K E N

Gebrs. VAN DER MEIJDEN

TILBURG

Dongenscheweg 23

Telefoon 1997

N.V. DE KROON, EDE

Betonfabriek & Bouwmaterialen

Telefoon 110

WESSELINK'S BETONFABRIEK N.V.

Alle Betonwaren - Tegels, trottoirbanden, riolen,
putten en schutting - Eventueel in Schokbeton.

SCHOKBETON IS SUPERBETON

ZUTPHEN - COENENSPARKSTRAAT 6
TEL. 933, NA 6 UUR: 1216 WARNSVELD

R E C L A M E

Utrechtsch erkend Advertentiebureau

v.h. D. Y. ALTA

Utrecht, Kr. Nieuwegracht 94, Tel. 12356

S T U C A D O O R S W E R K E N

FIRMA H. H. ABELING & Zn

UTRECHT

Hobbemastraat 44

Tel. 13648

M. M. VAN DER ZANDEN, BREDA

STUCADOORSBEDRIJF

TERHEIJDENSCHEWEG 25 - TEL. 3995

FIRMA J. A. RIJSEMUS

Wageningen, Law. Allee 21

Gevestigd sedert 1881

J. HACKFOORT & G. ZAAGSMA

HAARLEM

J. van Walréstraat

Tel. 10774

STUCADOORSBEDRIJF

G. DE GRAAF - Nijmegen

Oude Heeschelaan 115

**Aannemer van Stucadoorswerken en
alle voorkomende gasconstructies**

E. DE LEEST - SOEST

BRAAMWEG 12

TEL. 2268

SCHOORSTEENMANTELS EN MARMERWERKEN

**N.V. Fabriek van Marmer
v.h. G. & J. COOL**

Amsterdam

Rotterdam

Utrecht

Biltstraat 50

Tel. 10322

**Marmereen Schoorsteenmantels en
andere natuursteenwerken**

Firma J. G. DEKKER - HILVERSUM

Tel. 5131 (des avonds 5370)

G L A S I N L O O D

JAN VAN KLEEF - UTRECHT

Leidscheweg 50

Tel. 12577

HOUT, TRIPLEX EN BOARD

HOUT

TRIPLEX

BOARD

CELOTEX

*De beste bouw- en
isolatieplaat*

N.V. Producten en Grondstoffen Handel Maatschappij

Sarphatikade 1

Amsterdam

JOS. CLERCX - EINDHOVEN

Woenselschestraat 369

Tel. 4770

Vuren - Grenen - Dennenhout - Triplex - Eikenhout

N.V. TILBURGSCH
HOUTCENTRALE
TILBURG.

SANITAIR EN VERLICHTING

Handelmaatschappij R. S. STOKVIS & ZONEN

Toonzalen te:

**Rotterdam - Amsterdam - 's-Gravenhage - Gro-
ningen - Deventer - Maastricht - Breda - Utrecht
Leeuwarden.**

T I M M E R W E R K E N

N.V. Timmerfabriek „De Delft“

**Haarlem, Spoorwegstraat 1
Tel. 13567 en 14074**

Trappenfabriek J. F. Dix

**Utrecht - Gruttersdijk 28
Tel. 14756**

Stoomtimmerfabriek

Gebrs. Agterhof

Doetinchem Tel. 608

Timmerfabriek „Fortuna“

Asten • Stationsstraat 30-32
Telefoon 27

**N.V. TIMMERFABRIEK
DE CONCURRENT**
BERGAMBACHT Telefoon No. 1

**ELECTRISCHE TIMMERFABRIEK
J. J. HOLTHUIZEN**
Friescheweg 32E, OUDORP ALKMAAR
TELEF. 3638

W A N D B E K L E E D I N G

De betere betonemaille, in kamers,
ter vervanging van goudleer e. d.

Verzamel-adres:

Postbus 43

— Utrecht

W A N D - E N V L O E R T E G E L S

Wout's Tegelhandel N.V.

Amsterdam West Baarsjesweg 203
Tel. 85464

DRIESSEN N.V. - Arnhem
TEGELHANDEL

Marktstraat 4 - Tel. 24656.

Speciale wand- en vloertegels

C.V. De Tegelhandel

Utrecht, Mariaplaats 51

Tel. 11042

FIRMA C. B. RAS

BOUWMATERIALEN - TEGELHANDEL

● 'S-HERTOGENBOSCH ●

D A K B E D E K K I N G E N

**N.V. Woerdensche Dakpannen-
en Steenfabrieken**

WOERDEN

Telef. 7 (doorverb.)

**N.V. Jos. Kurstjens' Industrie- en
Handelmaatschappij**

Afdeeling Dakpannenfabrieken — **TEGELEN**

TELEFOON 455 (dag en nacht)

